

Universiteit
Leiden
The Netherlands

"Enfin, die werkt zal eten, en daarom maar vol ijver door" Brouwers Fabriek van Aarden Vaatwerk 1901-1905

Koopman, E.K.

Citation

Koopman, E. K. (2024, October 23). "*Enfin, die werkt zal eten, en daarom maar vol ijver door*": *Brouwers Fabriek van Aarden Vaatwerk 1901-1905*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4107107>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4107107>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 3 Vredelust, Fabriek van Aarden Vaatwerk

Inleiding

Als eerste ging Brouwer op zoek naar geldschieters. Op basis van de oude bedrijfsadministratie uit zijn tijd in Gouda en Leiden, deed hij als eerste een beroep op de sympathisanten en klanten van het eerste uur. In een ommezien slaagde hij erin om het begrote bedrag van f 6500,- , verdeeld over elf aandelen, bijeen te brengen. De aandelen hadden een waarde van respectievelijk: f 150,- (1), f 250,- (2), f 350,- (1), f 500,- (5), f 1000,- (1) en f 2000,- (1). De belangrijkste investeerders waren architect Johannes Mutters jr. (1858-1930) (f 2000,-) en David van Oordt (f 1000,-) De rente werd vastgesteld op 3,5 % per jaar.²⁰³

In het begin stond Brouwer er nagenoeg alleen voor en moest zich bij de inrichting en exploitatie tot in detail bezighouden met elk aspect van de bedrijfsvoering. Dit betekende dat hij naast het ontwerpen en vervaardigen, ook de logistiek, waaronder de organisatie van het productieproces en de aflevering van zijn producten, zelf ter hand moest nemen. Bovendien moest hij in de late avonduren de boekhouding doen, brieven van klanten beantwoorden en rekeningen opstellen en versturen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de dagelijkse praktijk van Brouwers kunstaardewerkfabriekje er in de eerste jaren uitzag. Het unieke aan de kopieboeken is dat deze processen, die verder niets met het creatieve proces uitstaande hebben, van dag tot dag gevolgd kunnen worden. Er kan zo een gedetailleerd inzicht verkregen worden in de moeilijkheden die voortdurend optraden en wat er naast het pottenbakken allemaal nog meer geregeld moest worden. Daardoor ontstaat een precies beeld van de kleinschaligheid van Brouwers fabriekje en van wat het betekende om naast kunstenaar ook fabrikant te zijn.

Het spreekt vanzelf dat niet alles meteen vlekkeloos verliep en dat Brouwer door gebrek aan ervaring met moeilijkheden van allerlei aard te kampen kreeg. Zijn investeerders keken over zijn schouder mee en hij ervoer, met een behoorlijke schuldenlast, ongetwijfeld een grote druk om het in hem gestelde vertrouwen niet te beschamen. In de eerste maanden kon nog vrijwel niets worden verdiend, want Brouwer moest eerst het bakproces zodanig zien te beheersen dat een stabiele productie kon worden gegarandeerd. Zolang hij de complicaties nog niet voldoende het hoofd wist te bieden, kon hij geen langdurige relaties met winkels aanknopen.

Juist toen hij de aanloopproblemen in de pottenbakkerij de baas was, brandde zijn fabriekje

²⁰³ Brouwerarchief RKD, inv. nr. 16.

in de nacht van 13 april 1902 af. Hierdoor lag het bakproces maanden stil en werd hij met hoge onkosten voor de herbouw en een nieuwe uitdaging geconfronteerd: hij moest laten zien dat hij over voldoende veerkracht beschikte om zijn ideaal van ambachtelijk gedraaid aardewerk in leven te houden. Op dat moment kreeg hij onverwachts een verzoek uit Breda om gebruiksgrafiek te vervaardigen voor een nieuw op te richten atelier voor sierkunst. Dit bracht hem ertoe om te proberen zijn vroegere ambities op andere terreinen van de kunstnijverheid nieuw leven in te blazen.²⁰⁴

Vredelust

Nadat hij de beschikking had gekregen over de benodigde gelden, moest Brouwer op zoek naar een geschikte locatie voor vestiging van zijn fabriek, waarbij zijn oog viel op de oude buitenplaats Vredelust, gelegen aan de Oude Rijn te Zoeterwoude (afb. 39). Het buitenhuis met

39. Oude Rijn met 'Leiderdorpsche Brug' die Zoeterwoude met Leiderdorp verbond. Links is de koepel van Vredelust te zien. Ansichtkaart, 1903. Foto en collectie SOZ, inv. nr. OZ000108.

theekoepel was in de 18de eeuw gebouwd en had na 1810 dienstgedaan als zetel van het plaatselijk bestuur. In 1901 werd het bewoond door de weduwe C. van Brederode – Geijsbeek Molenaar.²⁰⁵ Haar echtgenoot Cornelis van Brederode had er een wijnhandel gedreven, en enkele jaren na zijn

²⁰⁴ Zie: hoofdstuk 4.

²⁰⁵ *Leidsch Dagblad*, 14 oktober 1896, p. 3.

dood in 1896 wenste zijn weduwe het vervallen perceel te verkopen.²⁰⁶ Haar zwager en zaakwaarnemer J.D. Stalknecht, een bakker uit Velp, die meerdere percelen in de omgeving van Vredelust in zijn bezit had, bood het pand te koop aan voor f 8000,-. Omdat binnen zijn begroting geen ruimte was voor de aankoop van een bedrijfspand, wist Brouwer te bewerkstelligen dat hij het huis tegen een jaarlijkse som van f 400,- kon huren voor een periode van vijf jaar.²⁰⁷ In het contract werd opgenomen dat hij hierna het eerste recht van koop had.

Met het oog op aan- en afvoer van producten en grondstoffen was de locatie van Vredelust ideaal. Nadeel was echter dat de bijbehorende tuin, die oorspronkelijk doorliep tot aan de achtergelegen Hoge Rijndijk, grotendeels was verkaveld en verkocht.²⁰⁸ De ruimte voor opslag van grond- en brandstoffen en mogelijkheden voor het bijbouwen van bedrijfsruimten waren dusdanig beperkt, dat het woonhuis eventueel ook als bedrijfsruimte moest worden ingericht. Op 6 april 1901 vroeg Brouwer een vergunning aan voor het bouwen van een houten loods met oven ten behoeve van een aardewerkfabriek.²⁰⁹

40. Schets W.C. Brouwer van plattegrond aardewerkfabriek, potlood, inkt en waterverf, voor akkoord getekend door de Burgemeester van Leiderdorp op 23 mei 1901. Collectie DMA, inv nr. E1995-0523.

²⁰⁶ Briefkaart. J.D. Stalknecht aan W.C. Brouwer, 23 april 1901 (Brouwerarchief RKD).

²⁰⁷ Het gevraagde huurbedrag was 450 gulden per jaar. De eigenaar ging echter akkoord met een vermindering van 50 gulden, indien de onkosten voor verbeteringen en reparaties door de huurder zouden worden betaald.

²⁰⁸ Brief. J.D. Stalknecht aan W.C. Brouwer, 17 april 1901 (Brouwerarchief RKD).

²⁰⁹ *Leidsch Dagblad*, 6 april 1901, p. 2.

Op 24 mei 1901 werd aan Willem Brouwer vergunning verleend 'tot het oprichten van een oven voor het vervaardigen van fijn aardewerk (faience) op een perceel, staande aan den Hoogen Rijndijk, huize "Vredelust"' (afb. 40).²¹⁰ Vanaf 1 juni ging het huurcontract voor Vredelust in en kon hij beginnen met de voorbereidingen tot het bouwen van het ovenhuis met gemetselde oven. De Leidse architect W.C. Mulder (1850-1920) was hem behulpzaam met het verzorgen van de technische specificaties en de bouwtekeningen. Mulder was een goede relatie van David van Oordt, en hij had voor hem in Leiden de Villa Rozenhof ontworpen. Dit nog bestaande woonhuis werd gebouwd tussen 1896 en 1897. (afb. 41)

41. Villa Rozenhof aan de Haagweg te Leiden, 1902. Foto J. Goedeljee, collectie EL&O, sign.nr. PV_GN006010.

Vier maanden later waren de werkzaamheden voltooid: '[...] Op den 1 oktober 1901 draaide om 7 uur in den morgen voor het eerst het pottenbakkerswiel, op Vredelust. [...]'.²¹¹

Op aandrigen van Van Oordt trad Brouwer kort daarna, op 10 november, in het huwelijk met zijn verloofde Margaretha Breedts Bruyn. Mogelijk was deze haast ingegeven door het feit dat Brouwer door de Leiderdorpse bevolking aanvankelijk compleet werd genegeerd. Hij behoorde zelf niet tot een kerkgemeente en begon zomaar een fabriek in het stille dorp, notabene met uitzicht op de

²¹⁰ *Leidsch Dagblad*, 24 mei 1901, p. 3.

²¹¹ Autobiografie W.C. Brouwer, versie RKD, p. 14.

hervormde kerk.²¹² Dat de trouwplechtigheid op een zondag plaatsvond, zal aan de verhoudingen geen positieve draai hebben gegeven.

Taakverdeling

Brouwer begon in de pottenbakkerij met één medewerker, W. Blansjaar, aan de productie van aardewerk (afb. 42). Blansjaar was aangenomen als draaier en Brouwer leerde hem tevens alle aspecten van kleibereiding, waaronder het walsen en kneden en malen van de kleimassa. Deze bewerkingen moesten de klei geschikt maken voor verwerking op de draaischijf. De dunne kleipap of tabeeraarde ten behoeve van de engobe versieringen moest naderhand gezeefd worden daar kleine oneffenheden zoals steentjes, hierin vermeden dienden te worden.²¹³

42 (l). W. Blansjaar aan de draaischijf, 1902. Uit *De Week Geïllustreerd* 1 (1902) nr. 13, 28 juni 1902, p. 194.

43 (r). Portret Willem Brouwer, 1902. Uit *De Week Geïllustreerd* 1 (1902) nr. 13, 28 juni 1902, p. 194.

Kort na Brouwers huwelijk kwam Margaretha's jongere broer Jaap Breedts Bruijn (1887-1949) bij hen in huis wonen. Zijn ouders konden vanwege plotseling verslechterde financiële omstandigheden niet

²¹² Autobiografie W.C. Brouwer, versie SSK rond 1900, p. 21.

²¹³ W.C. Brouwer, *Potterij Vredelust, korte herinnering van het eerste werkjaar*, 1902 (Brouwerarchief SSK rond 1900, Drents Museum, Assen).

meer voor hem zorgen.²¹⁴ Jaap werkte vanaf het begin ook mee in de potterij, en onder leiding van Brouwer oefende hij zich in het draaien en leerde hij het tekenen van vlakornamenten voor sgraffito-versieringen.²¹⁵ Van de meeste modellen in zijn assortiment bood Brouwer zowel een versierde als onversierde versie aan. De tekenaar moest de ontwerpen van het papier overbrengen op de klei zodat de decoraties vervolgens uitgeschrapt konden worden. Brouwer wilde dit werk graag overdragen aan een extra kracht zodat hij zich meer met het ontwerpen van nieuwe modellen en decoraties kon gaan bezighouden. Dit was namelijk een taak die alleen hij ter hand nam.²¹⁶ Voor deze functie nam Brouwer Kees Zaalberg aan, die eerst was uitgenodigd om te komen demonstreren wat hij als tekenaar in zijn mars had.²¹⁷ Begin juli 1902 had Zaalberg zich toevallig aan de fabriek gemeld met een getuigschrift van directeur F.A. Driessen van de Leidsche Katoenmaatschappij aan de Zijlsingel/Herengracht. Zaalberg was daar ontslagen vanwege gebrek aan werk. In het getuigschrift stond onder meer dat hij verschillende medailles voor tekenkunde had ontvangen als leerling van de technische avondschool Mathesis Scientiarum Genitrix aan de Pieterskerkgracht in Leiden.²¹⁸

De voorbereidende werkzaamheden, zoals het bewerken van klei, werden noodgedwongen door de draaier gedaan. Het verpakken of emballeren van te verzenden goederen deed Brouwer zelf. Omdat dit allemaal ten koste ging van de productietijd, wilde hij een half jaar later, in januari 1903, voor dergelijke klussen iemand aannemen die tevens bij het stoken de nodige hand-en-spandiensten kon verrichten. Toen vanaf oktober 1903 een zogenoemde sjouw knecht deze taken waarnam, en de draaier zich nu volledig op het draaiwerk kon concentreren, steeg de productie van aardewerk.²¹⁹

Natuurlijk was er nu ook meer tijd nodig voor het tekenen en afwerken van de versierde stukken. Brouwer sprak andermaal de wens uit om nóg een extra tekenaar in dienst te nemen, ondanks dat een verhoogde productie onafwendbaar zou leiden tot een gebrek aan overcapaciteit. Hij speelde derhalve met het idee om een tweede oven te bouwen, die hem tevens in staat zou stellen om vertragingen, als gevolg van calamiteiten tijdens het bakken, op te vangen.²²⁰ Bovendien

²¹⁴ Autobiografie W.C. Brouwer, versie RKD, p. 22.

²¹⁵ W.C. Brouwer, *Potterij Vredelust, korte herinnering van het eerste werkjaar*, 1902, op.cit.

²¹⁶ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 7 juli 1902, (Brouwerarchief, RKD).

²¹⁷ Brief W.C. Brouwer aan K. Zaalberg, 9 juli 1902 (Brouwerarchief, RKD).

²¹⁸ De school verzorgde avondonderwijs voor ambachtslieden die overdag voor een baas werkten. Er werd wiskunde, tekenkunde en bouwkunde onderwezen, later ook elektrotechniek, werktuigbouwkunde en bouw- en weg- en waterbouwkunde. Het genootschap reikte voor bijzondere prestaties van leerlingen de "Erepenning" uit.

²¹⁹ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 18 oktober 1903 (Brouwerarchief, RKD).

²²⁰ Ibidem.

zou de voorraad in het magazijn belangrijk kunnen worden uitgebreid, waardoor klanten sneller konden worden bediend.

Andere, meer acute problemen ontstonden door personeelsgebrek, bijvoorbeeld toen de draaier in juli 1903 plotseling niet meer kwam opdagen. Daardoor kon een bestelling spreukborden voor Meubelfabriek „Nederland” van J.A. Huizinga in Groningen niet gedraaid worden. Dit veroorzaakte een serieus oponthoud aangezien er eerst een nieuwe draaier gevonden en ingewerkt moest worden, hetgeen minimaal een paar weken in beslag nam.²²¹ Brouwer zag zich genoodzaakt om voor deze klus hulp te zoeken buiten de deur: ‘[...] Onmiddellijk ben ik naar een andere potterij gegaan, een uur of 3 treinens weg en liet daar de schotels draaien, ging zoo nu en dan daarheen om te versieren en de woorden erop te vervaardigen en moest ze daar bakken. [...]’.²²² Vervolgens werd alles per boot naar Vredelust getransporteerd om daar geglazuurd en nogmaals gebakken te worden. Niet duidelijk is waar de borden werden gedraaid en gebakken, maar kennelijk was het niet in de buurt. Waarschijnlijk gebeurde dit bij P. Goedewaagen & Zoon of bij P. Van der Want in Gouda, waarmee Brouwer oude banden had .

Kenmerkend voor Brouwers ambachtelijke principes was dat hij als pottenbakker alle aspecten van het vervaardigingsproces volkomen wenste te beheersen. Aan een journalist legde hij uit dat dit voor hem de absolute voorwaarde was wanneer hij zich pottenbakker wilde kunnen noemen: ‘[...] Aangezien ik niet een taak heb om aan ’t laatje te zitten maar in tegendeel graag mee werk in de potterij, en er zodoende zeer veel aan mij vast zit, wat in ander geval op iemand anders zou kunnen overgedragen worden, is mijn fabriek nog steeds klein. Doch daar staat weer tegen over dat ik zelf de vormen ontwerp als ook de versiering. De fout dat iemand iets ontwerpt die het materiaal niet kent, ik veronderstel dat bij mij dergelijke fouten niet ontstaan kunnen, aangezien de vormen worden ontworpen aan de draaischijf zelf, ook de versiering ornamentatie en ’t glazuren is iets wat ik zelf bewerkstellig. Verder heb ik eenige hulp om te verveelvuldigen. En ten slotte het stoken, dat ik ook zelf regel. Dan eerst geloof ik heeft men kans [...] tot slagen en recht om te zeggen dat men maker is, fabrikant, artist (ik weet niet wat al meer). [...]’²²³

²²¹ Brief W.C. Brouwer aan mej. N. Fokker, 27 juli 1903 (Brouwerarchief, RKD). (Brouwerarchief RKD).

²²² Briefkaart W.C. Brouwer aan Meubelfabriek „Nederland”, J.A. Huizinga Groningen, 11 september 1903 (Brouwerarchief RKD).

²²³ Brief W.C. Brouwer aan redactie *Nieuwe Arnhemsche Courant*, 1 september 1903 (Brouwerarchief RKD).

Klei

In navolging van zijn vroegere werkgever Goedewaagen werkte Brouwer met kleisoorten die na het bakken wit, crème, rood of geel aardewerk opleverden. De bakkleur is in sterke mate afhankelijk van het percentage ijzeroxide in de klei: bij geringe hoeveelheden krijgt het aardewerk een crème tot gele kleur, maar wanneer dit meer betreft dan 3 % dan resulteert dit in rood aardewerk. Evenzeer zijn aluminium- en calciumoxide van invloed op de kleur en daarnaast levert ook de wijze van stoken een verschillende bakkleur op.²²⁴

Voordat klei geschikt was voor gebruik moest deze een serie bewerkingen ondergaan om de klei homogeen te maken en alle lucht er uit te verwijderen. De gewone Rijnlandse klei, die in de omgeving van Leiden gedolven werd, was ongeschikt voor de vervaardiging van gebruiksgoed omdat de structuur na het bakken te poreus werd. Ter voorkoming daarvan moesten fijnere en meer vuurbestendige kleisoorten worden bijgemengd die niet, zoals als de Rijnlandse klei, een te laag smeltpunt hadden. De homogeniteit van het kleimengsel bepaalde de dichtheid van het aardewerk. Om aardewerk harder te maken werden verschillende chemicaliën aan de klei toegevoegd, die tevens het verkrijgen van een glad oppervlak bevorderden.²²⁵ Brouwer gebruikte 'Rijnsche klei', die hij hoogstwaarschijnlijk betrok via de pannenbakkerij van David Van Oordt.²²⁶

Mengen geschiedde met behulp van een kleimolen, een verticale trommel waarin een as met messen ronddraaide die de verschillende kleisoorten door elkaar sneden.²²⁷ Met een schroefvormige schoep werd de klei aan de onderzijde uit de molen geperst, waarna de massa door kneden, uitrollen, dichtslaan en wringen, zo homogeen mogelijk werd gemaakt en van alle ingesloten luchtballen ontdaan. Een andere vorm van bewerking was het slemmen om steentjes te verwijderen. Door toevoeging van water ontstond een kleipap die vervolgens werd gezeefd. Daarna werd deze pap in een metalen bak boven een vuur drooggestookt en tot brokken geslagen. De kleibrokken werden nat gehouden (rotten) tot het geheel zijn plasticiteit terugkreeg. Daarna volgde het 'walken' van de kleimassa om alles goed door elkaar te mengen. Zeker in het begin gebruikte Brouwer overwegend klei die nog allerlei bewerkingen moest ondergaan voordat ze geschikt was om op de draaischijf te worden verwerkt.

²²⁴ W. Fock et. al., *Technieken in de Kunstnijverheid 3, ceramiek*, Leiden 1985, p. 7.

²²⁵ P.J.W.J. van den Burgh, 'De aardewerfabriek van Brouwer te Leiderdorp' in: *De Groene Amsterdammer* 26, nr. 1322, 26 oktober 1902, pp. 7-8.

²²⁶ Brief aan D. van Oordt, Leiden, 7 maart 1903 (Brouwerarchief RKD).

²²⁷ P.J.W.J. van der Burgh, 'De aardewerfabriek van Brouwer te Leiderdorp', in: *De Groene Amsterdammer* 26, nr. 1322, 26 oktober 1902, pp. 7-8.

Bij het zoeken naar geschikte leveranciers maakte Brouwer in eerste instantie gebruik van zijn netwerk. Hij betrok zijn klei in hoofdzaak via Goedewaagen in Gouda. Via dit bedrijf kocht hij witbakkende klei, ook wel pijpjarige genoemd, en crème bakkende gemengde klei die bestond uit twee delen wit en één deel blauw,²²⁸ evenals grote hoeveelheden roodbakkende gele klei.²²⁹ De blauwe of blauwwitte Maastrichtse klei, ook wel pijpjarige genoemd, was afkomstig uit België en werd per schip naar Maastricht vervoerd en vandaar verder per trein. Brouwer kocht deze klei regelmatig bij Félix Philippart in Andenne bij Namen in hoeveelheden met de omvang van een treinwagon: circa 10.000 kilo. Hij wist dat deze klei door de meeste aardewerkfabrieken in Gouda werd gebruikt.²³⁰

In toenemende mate leverde Goedewaagen Brouwer gemalen en bereide klei die meteen geschikt was om te worden gebruikt op de draaischijf.²³¹ Het zelf bereiden van klei bleek een pad van vallen en opstaan omdat Brouwer veel problemen kende met zijn kleimolen, waarvan de tandwielen in het aandrijfwerk regelmatig afbraken.²³² Dat euvel werd later toegeschreven aan het feit dat zijn molen alleen geschikt was voor het mengen van de magere Rijnlandse klei, maar niet op de vettere soorten was berekend.²³³ Het typeert Brouwer dat hij dit eerst allemaal zelf wilde organiseren en het was beslist goedkoper om de onbewerkte klei zelf te bewerken. Wanneer Goedewaagen geen bereide klei kon leveren kocht Brouwer de gele en witte klei bij de pijpenfabriek van P. van der Want, eveneens Gouda.²³⁴ In sommige gevallen werd deze klei in Nederland gedolven, zoals bijvoorbeeld de gele IJsselklei.²³⁵

De fabrieken waar Brouwer zaken mee deed importeerden hun klei hoofdzakelijk uit het buitenland.²³⁶ De firma's Goedewaagen en Van der Want hadden echter niet altijd voldoende voorraad om aan hem door te verkopen. Tips voor adressen van andere potentiële leveranciers verkreeg Brouwer met name via Goedewaagen.²³⁷ Met hun informatie bestelde hij bijvoorbeeld eens een wagon met verschillende soorten wit- en roodbakkende klei bij de Duitse groeve Guter Trunk

²²⁸ Brief W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 17 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

²²⁹ Brief W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 2 september 1904 (Brouwerarchief RKD).

²³⁰ Briefkaart W.C. Brouwer aan Philippart, Andenne, 16 december 1901 (Brouwerarchief RKD).

²³¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 17 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

²³² Brief W.C. Brouwer aan J.J. Verdries, 13 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

²³³ W.C. Brouwer, *Potterij „Vredelust” verslag van het eerste werkjaar*, 1902, op. cit.

²³⁴ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. van der Want, Gouda, 5 februari 1903 (Brouwerarchief RKD).

²³⁵ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. van der Want, Gouda, 12 maart 1903 (Brouwerarchief RKD).

²³⁶ Brief W.C. Brouwer aan J. Koenig, Höhn Westerwald, 4 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

²³⁷ Briefkaart W.C. Brouwer aan Goedewaagen & Zoon, Gouda, 12 maart 1903 (Brouwerarchief RKD).

Marie te Rossbach.²³⁸ Goedewaagen had hem echter gewaarschuwd dat de kwaliteit van de proefmonsters uit Rossbach mogelijk niet overeen zouden komen met de geleverde wagon: '[...] Uw waarschuwing kan ik nu zelf beoordeelen want mij viel 't zelfde ten deel. De monsters waren prachtig doch de wagonnen niet. Wel de eerste keer. Misschien bent u in staat mij nog een andere kleifirma te noemen die ook per wagon wenscht te leveren. [...]'.²³⁹ Goedewaagen gaf hem de benodigde adressen waarna hij proefmonsters vroeg bij de Duitse kleigroeve Vallandara Ton Werke bij Koblenz, en daarnaast bij groeves in Nassau en het bij Kassel gelegen Kaufungen.²⁴⁰ Door klei in grote hoeveelheden bij de producent te betrekken, kon Brouwer veel geld besparen. Meer dan een wagonlading van 10.000 kilo kon echter niet worden opgeslagen op het terrein van Vredelust.

Vanwege de hoge vervoerskosten en de kwaliteitsrisico's die de bulkverpakking van buitenlandse klei met zich meebracht, bleef Brouwer proberen om de klei dichterbij huis te betrekken. Zo was hij er bij toeval achter gekomen dat aardewerkfabriek Amstelhoek Zeeuwse gele klei gebruikte, die zij via een steenfabriek in Middelburg geleverd kreeg. Een goede kennis gaf hem het adres van de steenfabriek, waarna bleek dat de vroegere opzichter van deze fabriek inmiddels werkzaam was als meesterknecht bij Amstelhoek. Omdat Brouwer ten koste van alles wilde voorkomen dat Amstelhoek er kennis van kreeg dat ook hij deze Zeeuwse klei geleverd kreeg, wilde hij dat een tussenpersoon de klei voor hem bestelde en in tweede instantie aan hem doorstuurde.²⁴¹ Het is natuurlijk zonneklaar dat Brouwer niet zelf bij zijn grootste concurrent kon aankloppen voor een adresje voor klei, en dat hij ook zeker niet wilde dat Amstelhoek daar lucht van kreeg. Brouwer vroeg eveneens proefmonsters van geel- en roodbakkende klei bij de steenfabriek J. Helder Pzn. te Oostrum bij Dokkum. Hij berichtte Helder dat een ervan heel mooi geelbakkend aardewerk opleverde, die uitstekend kon worden gebruikt in combinatie met een kleurloos glazuur. Ook één van de twee roodbakkende soorten achtte hij zeer geschikt, een andere was echter te vet en te taai waardoor die aan zijn instrumenten bleef kleven.²⁴² Van de goedgekeurde soorten bestelde Brouwer later grotere hoeveelheden, waaruit kan worden afgeleid dat verdere proefnemingen de geschiktheid van dit product hadden bevestigd.²⁴³

Samenvattend kunnen we concluderen dat de klei die Brouwer gebruikte voornamelijk

²³⁸ Briefkaart aan Guter Trunk Marie, Rossbach Westerbald, 31 oktober 1904 (Brouwerarchief RKD).

²³⁹ Brief aan Goedewaagen & Zoon, Gouda, 15 februari 1905 (Brouwerarchief RKD).

²⁴⁰ Briefkaarten aan Vallandara Tonwerke en Gunnerscheid, 31 januari 1905 (Brouwerarchief RKD).

²⁴¹ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 4 april 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁴² Brief W.C. Brouwer aan dhr. J. Helder, Dokkum, 18 april 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁴³ Brief W.C. Brouwer aan J. Helder Pzn., Dokkum, 31 oktober 1904 (Brouwerarchief RKD).

bestond uit de witte en gele pijpen, waarmee de Goudse faiencefabrieken in hoofdzaak hun producten vervaardigen. Deze klei werd vermengd met andere soorten totdat een product ontstond dat aan de gebruikseisen voldeed. Brouwer betrok zijn klei van veel verschillende leveranciers in binnen- en buitenland. Het ging hier veelal om bedrijven in de grof- en fijn-keramische industrie die de klei niet alleen gebruikten voor de vervaardiging van hun producten, maar ook leverden aan derden. De prijzen van klei werden voor een belangrijk deel bepaald door de delvings- en vervoerskosten. De soorten die Brouwer via aardewerkfabrieken in Gouda geleverd kreeg, kwamen overwegend uit het buitenland.

Glazuur

Glazuren bestaan uit een mengsel van smeltmiddelen en kwarts waaraan in de regel nog klei en metaaloxiden worden toegevoegd. Tijdens het bakken smelten de glazuren tot een glasachtige massa waarbij de oxiden het glazuur een bepaalde kleur kunnen geven.²⁴⁴ Als belangrijk element voor het verkrijgen van transparante basisglazuren diende looderts. Via Van Oordt kreeg Brouwer de beschikking over een glazuurmolen waarin hij de oxiden zeer fijn kon malen. In ruil bereidde hij ook glazuren voor Van Oordt.²⁴⁵ Glazuurmalen was een secuur werkje dat veel tijd vergde, wat hem al snel deed besluiten om zijn glazuren in fijnst gemalen poedervorm te kopen.²⁴⁶ Hij betrok ze bij Goedewaagen, alsook bij de Goudse firma Cornelis Prince & Zoon, handelaar in looderts.²⁴⁷ In een poging om kosten te besparen en de tussenhandel uit te schakelen, informeerde hij bij de loodwitfabrieken Hondorff Block & Braet uit Schoonhoven en Wed. S. van der Held en Zoon uit Rotterdam, naar de mogelijkheden voor levering van gemalen looderts.²⁴⁸ In geen van beide gevallen kwamen hier, voor zover bekend, daadwerkelijk bestellingen uit voort.

De metaaloxiden voor het kleuren van de glazuren en de klei, bestelde Brouwer deels bij verschillende adressen in Duitsland en Frankrijk. Kobaltoxide (blauw) kocht hij bijvoorbeeld bij de gerenommeerde Parijse firma Poulenc Frères, alwaar hij ook om proefmonsters koperoxide en kobaltchloride vroeg (afb. 44).

²⁴⁴ Spruit-Ledeboer 1977, p. 118.

²⁴⁵ W.C. Brouwer, *Potterij Vredelust, korte herinnering van het eerste werkjaar, 1902*, op cit.

²⁴⁶ Brief W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 29 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁴⁷ Briefkaart W.C. Brouwer aan Cornelis Prince, Gouda, 18 juni 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁴⁸ Briefkaart W.C. Brouwer aan Hondorff Block & Braet en S. v.d. Held, Rotterdam, 29 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

44. Winkel Poulenc frères, 11 Rue de Cluny, Parijs, 1851. Foto Janot Fonds, collectie Universit  Paris Cité, ref. Nr. impharma_0050.

Koperoxide (groen) bestelde Brouwer onder andere bij de ‘Deutscher Gold und Silberscheide Anstalt’ in Frankfurt am Main. Voor mangaan (bruinsteen) vroeg Brouwer proefmonsters en prijsopgaven aan bij verschillende Nederlandse handelaars, waaronder de firma H.P. Pieper & Zonen, handel in chemicaliën en verfwaren te Wormerveer, en de firma C. & C.J. Pluijgers, handel in chemicaliën te Rotterdam.²⁴⁹ Beide firma’s leverden hem verschillende oxiden waaronder zwarte kobalt.²⁵⁰

Brouwer stelde zijn glazuren zelf samen en deed bakproeven om de samenstellingen in de praktijk te testen. Hij veranderde de receptuur net zolang totdat hij het gewenste resultaat had verkregen. Soms deed hij ook een verzoek aan derden om kleurproeven voor hem te bakken.²⁵¹ Hij was voortdurend bezig met het verfijnen van zijn kleurenspectrum. Na een geslaagde proef werd een bepaalde glazuursamenstelling meerdere malen getest om toevalligheden te kunnen uitsluiten.²⁵² De praktijk had hem geleerd dat boekrecepten eerst uitvoerig dienden te worden getest omdat deze in de praktijk maar zelden aan de verwachtingen voldeden: ‘[...] De receptjes die U welwillend mij zond

²⁴⁹ Briefkaart W.C. Brouwer aan Pieper & Zonen, Wormerveer, 8 december 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁵⁰ Briefkaart W.C. Brouwer aan C. en C.J. Pluijgers, 3 december 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁵¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 2 februari 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁵² Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 3 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

heb ik in boeken gevonden, doch ik wensch deze liever niet te gebruiken wijl bij proefneming en ondervinding de meeste boekenrecepten niet zijn getoetst aan de praktijk. Dat U mij aanziet voor iemand die afgaat op toeval of aanwijzingen van iemand vind ik nog al aardig, nog al grappig. [...]’.²⁵³

De kleuren die Brouwer in de eerste jaren op zijn aardewerk toepaste, bestonden uit blauw, bruin en groen, waartussen alle tussenliggende nuances mogelijk waren: roodbruin tot lichtgeel, donker- tot lichtblauw, donker- tot lichtgroen, blauwgroen, groenblauw en brons.²⁵⁴ In de loop van de tijd werden hier voortdurend nieuwe kleuren aan toegevoegd. Mogelijk als gevolg van vragen of opmerkingen omtrent de waterdichtheid van zijn aardewerk in vergelijking met het hardere steengoed of porselein, gebruikte Brouwer natrium- en kaliumsilicaten, ofwel waterglas, voor het waterdicht maken van vazen en pullen. Het waterglas, dat hij na proefzendingen in Duitsland bestelde, wilde hij als glazuurlaag op het aardewerk verwerken.²⁵⁵ De technische gegevens voor de juiste toepassing ervan, verkreeg hij onder meer door redacteurs van de Duitse vakliteratuur direct te benaderen.²⁵⁶

Stoken

Brouwer had op Vredelust een overslaande vlamoven laten bouwen. Dit type kon met zowel hout, turf als kolen gestookt worden tot een temperatuur van ongeveer 1400 graden. Het stoken kostte meerdere dagen: een dag vullen, een nacht stoken en de volgende dag openen en laten afkoelen, en vervolgens leeghalen. Gedurende de nacht werd de oven gestookt en moest er voortdurend brandstof worden bijgevoerd om het geheel op temperatuur te houden.²⁵⁷ Om de oven te leren kennen en ermee te kunnen werken, had Brouwer in het begin assistentie van pijpenfabrikant P. van der Want uit Gouda. Ten eerste moest er voor gezorgd worden dat in de oven overal een gelijkmatige temperatuur heerste waardoor alle voorwerpen ‘gaar’ werden. Om dit te bereiken moest de oven zo vol mogelijk worden gezet en de objecten zo dicht mogelijk naast elkaar geplaatst.²⁵⁸ De regelmatige verspreiding van de vlam was noodzakelijk voor een goed bakproces. Toen Brouwer dat enigszins onder de knie had, zette hij glazuurproeven tussen het te bakken

²⁵³ Brief W.C. Brouwer aan J. Koenig, Höhn Westertwald, 4 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁵⁴ Brief W.C. Brouwer aan G. van Caspel, Amsterdam, ongedateerd, ca. 20 januari 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁵⁵ Brief W.C. Brouwer aan Feuer feste Industrie, Düsseldorf, 2 december 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁵⁶ Brief W.C. Brouwer aan Hermann Krätzer, redacteur *Chemiker und Drogist*, Dresden, 10 December 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁵⁷ Spruit-Ledeboer 1977, pp. 117-118.

²⁵⁸ W.C. Brouwer: Pottenbakkerij „Vredelust” *Korte herinnering van het eerste werkjaar*, 1902, op. cit.

aardewerk, zodat tijdens de biscuitbrand ook glazuursamenstellingen konden worden getest.²⁵⁹

De eerste glazuurproeven die eind 1901 en in de eerste maanden van 1902 plaatsvonden, wezen uit dat de maling qua fijnheid nog zeer te wensen overliet. Zo lieten de te grof gemalen glazuren na het bakken spikkels achter op het aardewerk. Een ander probleem was het zwart worden van het aardewerk, hetgeen werd toegeschreven aan het stoken met te vochtige turf. De wasem zou de oorzaak zijn van het zwarte oppervlak, dat de indruk wekte verbrand te zijn. De gevolgen daarvan konden goeddeels worden weggewerkt door het aardewerk een derde maal te bakken met een donkerder gekleurd glazuur.²⁶⁰ Na enige reparaties van muurwerk in het inwendige, was de ovenlading van begin maart 1902 voor het eerst helemaal goed. Een heuglijk moment, want nu kregen de eerste klanten een collectie voorwerpen toegezonden waarvan de kwaliteit zonder uitzondering de toets der kritiek kon doorstaan.²⁶¹ Begin april 1902 werd vastgesteld dat het aardewerk eerder inderdaad door verbranding zwart was geworden; dit werd vastgesteld toen dit effect nog steeds optrad nadat er gaten in de kap van de oven waren gemaakt ter afvoer van de vochtdampen. Ook waren er nog problemen met stofaanslag als gevolg van losrakend voegmateriaal in de ovenwand.²⁶²

Tijdens het bakken waren de voorwerpen in moffels geplaatst. Dit waren keramische cassettes waarmee een gelijkmatige baktemperatuur rondom werd bevorderd en die voorkwamen dat het glazuur gedurende het bakproces aan verontreinigingen werd blootgesteld. De moffels werden tot bovenin gestapeld en in de oven op Vredelust was plaats voor maximaal 85 moffels.²⁶³ De draaier maakte de moffels zelf. Een aparte grondstof werd aan de klei toegevoegd om ze de vereiste vuurvaste eigenschappen te geven zodat ze tijdens het bakken niet zouden inzakken. Deze puimstof bestelde Brouwer bij Goedewaagen & Zoon in Gouda.²⁶⁴

In een interview ter gelegenheid van een tentoonstelling bij Voor de Kunst in Rotterdam, in mei 1902, deed hij verslag van het bakproces in al zijn facetten: '[...] Om de dingen te bakken zet ik ze, als de klei goed droog is, in elkaar in steenen moffelpotten, de oven vol. 's Avonds om half acht is

²⁵⁹ Brouwer kreeg de glazuurmolen via Van Oordt, voor wie hij aanvankelijk ook glazuren bereidde (zie: noot 204).

²⁶⁰ W.C. Brouwer, Pottenbakkerij „Vredelust” *Korte herinnering van het eerste werkjaar*, 1902, op. cit.

²⁶¹ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 10 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁶² Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 3 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁶³ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 28 januari 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁶⁴ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 27 mei 1904 (Brouwerarchief RKD).

de oven gevuld. Dan wordt de deuropening met steenen dicht gemetseld. Aan weerskanten wordt nu een klein vuurtje aangelegd, dat den heelen nacht doorsmeult, om alle vocht uit de oven voor te warmen en weg te drijven. 's Morgens om zes uur beginnen we met er telkens weer een turfje bij te leggen, totdat ik door het loergat in de oven en door de wasemgaten zie en ruik, dat werkelijk alle wasem er uit is. Dan beginnen we hard te stoken tot 's avonds half tien. De vlammen moeten er doorheen lekken. Daarom is de schoorsteen ook niet boven in den oven maar in den grond; daar trekken de vlammen heen. 's Avonds om tien uur wordt de schuif dicht gedaan, want als de koude lucht door den schoorsteen den oven introk, zou alles springen. De boel in den oven koelt dus heel langzaam af tot den volgenden dag 10 uur. Dan wordt de muur in de deuropening weggebroken, zoodat de warmte vrijer kan wegtrekken. 's Avonds om half acht wordt een rij potten weggenomen, om in de oven een gat te maken waar de laatste warmte uit weg kan, en dan eindelijk, dus na 3 ½ dag, wordt den volgenden ochtend de oven leeggehaald en is alles gebakken. Daarop worden de gebakken dingen geglazuurd, dat wil zeggen: met een potlepel wordt uit een pot het glazuur er over heen gegoten. Dat glazuur is vermengd met de gewenschte kleur, de kleurstoffen zijn oxides. [...] En zoo gedoopt, gaan de dingen de oven weer in voor 3 ½ dag. [...]'.²⁶⁵ Brouwer leverde zijn glazuren naar wens mat of glanzend.²⁶⁶ Voor mat moest de temperatuur laag worden gehouden en voor een hoogglanzend oppervlak hoger. Het stoken van een oven inclusief vullen, afkoelen en leeghalen nam al met al een week in beslag; per jaar konden dus maximaal zo'n 50 ovens worden gestookt.

Brand en wederopbouw

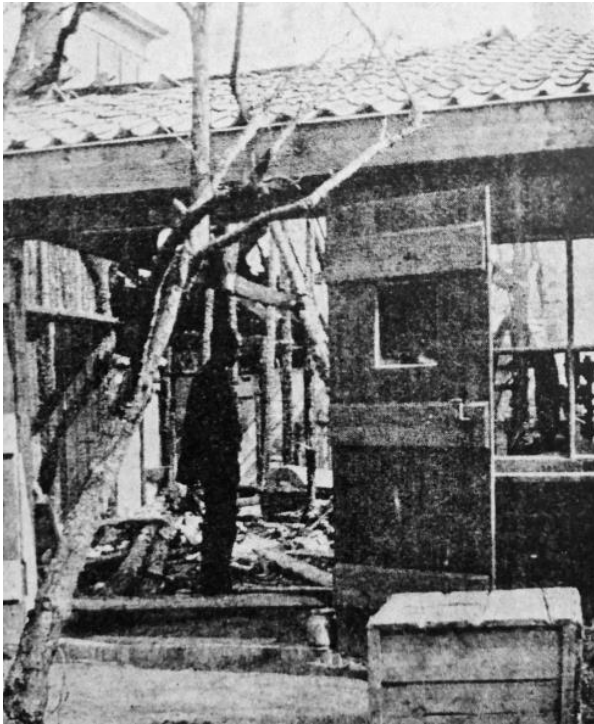
In de nacht van 12 op 13 april 1902 vond een catastrofe plaats op Vredelust. Door onbekende oorzaak brandde het ovenhuis met werkende oven geheel af (afb. 45). Er ontstond daarbij ook veel schade aan het aardewerk omdat veel stukken in het ovenhuis stonden te drogen, samen met aardewerk dat voorgebakken gereedstond om te worden geglazuurd. Ook de inhoud van de brandende oven ging verloren omdat de brandweer, die de oven als oorzaak van de brand zag, hierop voortdurend water spoot.²⁶⁷ Als gevolg van de brand lag het stoken ruim drie en een halve maand stil. Nauwelijks gelegenheid krijsend om te bekomen van deze rampzalige gebeurtenis, ging Brouwer meteen aan de slag om te redden wat er te redden viel. Omdat er voorlopig niet meer gebakken kon worden concentreerde Brouwer zich volledig op draaien van voorwerpen: '[...]

²⁶⁵ M.J. Brusse, 'Willem C. Brouwer', *Tentoonstelling van Gebruiks- en Beeldhouwkunst*, (tent. cat. Vereeniging Voor de Kunst Rotterdam), 17-22 mei 1902, pp. 24-25.

²⁶⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan fa, J. Boerboom, Zwolle, 16 mei 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁶⁷ Brief W.C. Brouwer aan biscuitfabriek Nutrix, Leiden, 14 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

Gelukkig kan ik aan het werk blijven. Want het atelier (kamer van het woonhuis) is gespaard gebleven. Nu is mijn plan om maar te maken en het gereede goed op den zolder van het woonhuis te brengen. Om dan wanneer alles weer gebouwd is wat nu door verplichtingen vanwege het Gemeentebestuur van steen en ijzer zal zijn – alles te bakken desnoods twee maanden achter elkaar. 't Is dus geen stilstand in de productie maar in de aflevering. Het ging de laatste tijd juist al zoo aardig. Waar ik mijn goed had, of ter tentoonstelling zond, verkocht ik flink. Enfin, die werkt zal eten, en daarom maar vol ijver door. [...]'.²⁶⁸

45. W.C. Brouwer, staande in de deuropening van de afgebrande potterij. Uit *De Week Geïllustreerd* 1, nr. 13, 28 juni 1902, p. 194.

De brand bracht veel onkosten en bovendien moest Brouwer zijn lening met f2000,- verhogen. De verzekering dekte niet de volledige schade want de herbouw van het ovenhuis werd duurder omdat hij uit veiligheidsoverwegingen gedwongen was om het houten spantwerk en de wanden te vervangen door ijzer en baksteen. Om dit geld te genereren en om het bedrijfskapitaal op een wat hoger peil te brengen, schreef hij opnieuw zijn aandeelhouders aan, alsmede enkele nieuwe contacten en klanten. Begin september 1902 slaagde Brouwer erin om de benodigde f2000,- in aandelen te plaatsen.²⁶⁹ In de tweede helft van juli 1902 waren de bouwwerkzaamheden zover

²⁶⁸ Brief W.C. Brouwer aan A. Salm GBzn., 14 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁶⁹ Brief aan D. van Oordt, Leiden, 3 september 1903 (Brouwerarchief RKD).

gevorderd dat het bakken van aardewerk langzaam kon worden hervat. Daarbij bleek dat de oven tijdens de brand ernstiger was beschadigd dan zich aanvankelijk liet aanzien, en moest deze in september alsnog grondig worden hersteld.²⁷⁰ Daarna verliep het stoken zeer voorspoedig en had Brouwer op dit terrein voor langere tijd niet meer met noemenswaardige tegenvallers te kampen.

Aan maanden van voorspoed kwam helaas een einde toen in de herfst van 1903 opnieuw serieuze problemen optraden, nu als gevolg van langdurige regenval. Het aanhoudende natte weer deed het grondwaterpeil dusdanig stijgen dat de oven onderin volliep met water, waardoor deze zich tijdens het stoken vulde met waterdamp. De gevolgen waren desastreus omdat de vochtige wasem het overgrote deel van de gloeiend hete voorwerpen deed stukspringen.²⁷¹ Brouwer nam ogenblikkelijk maatregelen, loste de problemen eigenhandig op en meldde aan David van Oordt: '[...] Ditmaal kom ik U NIET lastigvallen om raad, doch wil U even een en ander meedeelen over den stand van zaken. In de potterij zijn de onaangename oogenblikken gelukkig weer zoo goed als voorbij. Ze waren: last van water en de gevolgen ervan. De laatste keer dat wij den oven stookten, liep zij om 12 uur gaar. Toen wij hem lieten afkoelen werd hij onmiddellijk weer zwart zoodat wij veronderstelden ons vergist te hebben en stookten hem andermaal gaar om 3 ½ uur. Bij het openen van den oven bleek ons wat er gebeurd was. De vloer van den oven stond haast in 't water dus begrepen wij dat het gisterdaags zwart worden ontstaan was door het inkomen van wasem. Echter heeft die wasem op het witgloeiend aardewerk wel gezorgd dat er het noodige is gesprongen. Een zeer schadelijke wasem dus. Onmiddellijk heb ik de hele vloer en steentjes eruit uitgehaald, aangezien ik niemand vertrouwde weer in te metselen, heb ik zelf eenige dagen moeten metselen wat nu juist geen aangenaam werkje was. Verder hebben wij een zeer diepe put laten graven en die wordt nu 3 a 4 keer per dag leeggeschept. Hierdoor loopt het water in de put en doet geen kwaad meer. Nu hebben wij hem een paar dagen zacht gedroogd en hopen hem a.s. dinsdag te vullen. Morgen maak ik een leiding van riool buizen van de put naar de straat, zoodat een kleine jongen hem geregeld kan oppompen met een pomp waarvoor ik 40 cnt. betaalde [...]'.²⁷² De problematiek met de waterstanden tijdens perioden met veel regen, bleef uiteraard met enige regelmaat terugkeren. Brouwer was nu echter alert op de gevaren die dit met zich meebracht, en stookte de oven voor het

²⁷⁰ Briefkaart aan H.H. van Dam ACzn., 19 september 1902, Brouwerarchief RKD.

²⁷¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan C. de Wijs, Dordrecht, 9 oktober 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁷² Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 18 oktober 1903 (Brouwerarchief RKD).

vullen eerst droog, om vocht en wasem zo grondig mogelijk te verwijderen.²⁷³

Het idee voor het bouwen van een nieuwe grotere oven speelde Brouwer al sedert eind januari 1903 door het hoofd. Aan de bestaande oven moesten sinds de brand met enige regelmaat reparaties worden uitgevoerd vanwege herhaaldelijk optredende scheurvorming.²⁷⁴ Er waren echter ook andere overwegingen die een grotere oven rechtvaardigden. Naast het feit dat er eenvoudigweg meer in paste, was een grotere oven verhoudingsgewijs zuiniger met brandstof. Brouwer was ervan overtuigd dat hij het surplus aan gebakken aardewerk probleemloos kwijt zou raken.²⁷⁵ Hij hield er rekening mee dat zijn oude oven op zeer korte termijn compleet zou moeten worden herbouwd, maar na een ingrijpende restauratie in juni 1903 kon deze voorlopig toch weer worden ingezet.²⁷⁶ Het uitvoeren van jaarlijkse reparaties zoals het opnieuw metselen van de ovenmonden, was als regulier onderhoud overigens niet ongebruikelijk.²⁷⁷

Problemen die Brouwer sinds de brand ondervond met het functioneren van zijn oven, waren volgens hem in belangrijke mate toe te schrijven aan de schade die hierbij was ontstaan. Het bouwen van een nieuwe oven naast de bestaande zou betekenen dat de voortgang van de productie niet meer in gevaar hoefde te komen, en bovendien kon die nog verder worden opgevoerd.

Vanwege de uitbreidingsplannen bracht Brouwer in maart 1903 samen met architect W.C. Mulder een oriënterend bezoek aan Goedewaagen & Zoon in Gouda, om daar een pottenoven op te meten.²⁷⁸ De nieuwe oven op Vredelust zou flink groter moeten worden en Brouwer begon met het maken van schetsen. In juni 1904 had hij, als lid van 'Architectura et Amicitia', deelgenomen aan een excursie waarbij onder andere de Plaatelbakkerij Zuid-Holland van E. Estié & Co. werd bezocht. Tijdens dit bezoek had hij ook de nieuwgebouwde oven uitgebreid bestudeerd. Architect Joh. Mutters jr. had Brouwer daarbij te kennen gegeven dat hij in het bezit was van tekeningen van een identieke oven. Brouwer vroeg hem de tekeningen ter inzage voor de maatvoeringen van het binnenwerk.²⁷⁹ Mutters verwees hem vervolgens door naar de Haagse glazenier E.W.F. Kerling sr. (1860-1923), die door zijn bemiddeling een soortgelijke oven had geplaatst.²⁸⁰ Brouwer schreef

²⁷³ Briefkaart W.C. Brouwer aan C. de Wijs, Dordrecht, 16 februari 1904 (Brouwerarchief RKD).

²⁷⁴ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 28 januari 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan Van Vliet, Zoeterwoude, 6 juni 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁷⁷ Brief W.C. Brouwer aan J.H. Huizinga, Groningen, 16 februari 1905 (Brouwerarchief RKD).

²⁷⁸ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, Gouda, 17 maart 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁷⁹ Brief W.C. Brouwer aan Joh. Mutters jr., Den Haag, 21 mei 1905 (Brouwerarchief RKD).

²⁸⁰ E.W.F. Kerling sr. was een jeugdvriend van Johannes Mutters jr. voor wie hij de nodige opdrachten voor het ontwerpen en vervaardigen van glas-in-loodramen uitvoerde. Zie: Verbrugge 2019.

Kerling aan: '[...]De heer Joh. Mutters jr. Architect Wassenaarscheweg deelde mij mede dat U een oven bezit welke door zijn tusschenkomst in uw bezit is gekomen. Sinds eenige tijd tracht ik een oven te ontwerpen en heb daarom wel een nieuw plan gevormd. Echter de juiste maten van kanalen, muur enz. enz. is mij nog een lastig punt. [...] Ik kom daarom tot U met beleefd verzoek nog de aantekeningen even ter leen te willen zenden. Ik veronderstel dat wanneer U er met den heer Mutters over wenscht te spreken, dat hij met kracht mijn verzoek zal staven. [...]'.²⁸¹ Kenmerkend voor Brouwer, altijd zelf beducht voor concurrenten die bij hem de zaken wilden afkijken, is de verzekering aan Kerling dat deze van hem niets te duchten heeft: '[...]'. En nu ik een geheel andere tak van nijverheid beoefen als U, (waar U glas schilder bent, en ik pottenbakker) behoeft er bij u geen bezwaar van concurrentie of wat ook te bestaan. [...]'.²⁸²

Dat de bouw van een nieuwe oven tot medio 1905 niet werd uitgevoerd, had vooral te maken met het ontbreken van voldoende middelen. Brouwer moest er eerst in zien te slagen om de schuldenlast, die door de brand met nog bijna een derde was opgelopen, te verlagen. Bij de omvorming tot N.V., in 1905, werd de benodigde forse kapitaalinjectie gerealiseerd door de uitgifte van nieuwe aandelen.²⁸³ Daardoor werd ook de bouw van een grotere oven mogelijk.

Brandstoffen

Net als bij zoeken naar klei, zaten er aan het vinden en kopen van goede brandstof ook de nodige haken en ogen. Als brandstof voor de oven werden turf en later ook turfbriketten gebruikt. Brouwer had tijdens het stoken geleerd dat het kopen van de juiste turf een zaak was waarbij het hebben van de nodige ervaring niet onbelangrijk was. In het begin kocht hij turf bij de steenfabrieken van de Gebroeders Koning en J.L. Hoos & Zoon, beide te Leiderdorp (afb. 46).²⁸⁴ Ongetwijfeld was David van Oordt hem behulpzaam geweest bij het vinden van deze adressen in de directe omgeving van zijn pottenbakkerij. Hoos gaf Brouwer de verzekering dat hij bij hem altijd terecht kon voor turf, die hij slechts over korte afstand hoefde te vervoeren naar Vredelust. Brouwer was van plan om een stadstonner, iemand die beroepsmatig turf in tonnen stopte, in te huren voor het transport van de turf, maar Hoos waarschuwde hem voor de hoge kosten die dat met zich mee zou brengen.²⁸⁵ Na bemiddeling door Van Oordt kon Brouwer kosteloos van de diensten van de tonner van Hoos

²⁸¹ Brief W.C. Brouwer aan E.W.F. Kerling sr., Den Haag, 25 mei 1905 (Brouwerarchief RKD).

²⁸² Ibidem.

²⁸³ In hoofdstuk 7 komt de omvorming tot N.V. uitgebreid aan de orde.

²⁸⁴ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 17 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁸⁵ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 8 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

gebruikmaken. Deze legde hem uit dat turf het beste in de zomer kon worden gekocht aangezien de prijs-kwaliteitverhouding dan verreweg het gunstigst was. Brouwer verstookte ongeveer 500 turven per oven en besloot daarop meteen 50.000 turven te kopen, waarmee hij volgens zijn berekeningen een jaar vooruit zou kunnen.²⁸⁶ Hoos kocht echter niet zoveel turf in als beloofd, waardoor hij onvoldoende kon doorverkopen aan Brouwer. Vanwege de onzekerheid of hij wel door de winter zou komen met zijn huidige voorraad, ging Brouwer zelf op zoek naar turf.

Zijn onervarenheid op dit terrein noopte hem om eerst met Van Oordt te overleggen alvorens een dergelijke transactie aan te gaan. Dat Van Oordt er daarbij op toezag dat zijn raadgevingen ook daadwerkelijk werden opgevolgd, wordt duidelijk uit het volgende voorval. Omdat Brouwer niet zonder turf wilde komen te zitten, iets wat hem tijdens de eerste winter klaarblijkelijk was overkomen, meende hij er goed aan te doen in Gouda een schuit van circa 1400 ton turf te kopen à 24 cent per ton, inclusief transport. Van Oordt had echter zo zijn twijfels, zo meldde Brouwer aan Hoos: '[...]. De heer V.O. meende dat dit te duur was en meende dat het beter kon gaan wanneer de heer Hoos voor jou (ik) een schuitje op den kop tikte en voor die paar dagen zijn beëdigd tonner te leen geeft tegen iets hoger loon, dan ben je zeker daarbij wel te varen. Hij vond het dus raadzaam de Goudsche turf af te telegrafeeren en u dit verzoek te doen. [...]'.²⁸⁷ Pannenbakkerij Hoos kon inderdaad turf regelen tegen 20 cent de ton inclusief vervoer, maar had geen sjouwers beschikbaar. Brouwer besloot in haast om zelf mensen te regelen zonder overleg vooraf met Van Oordt over loon dat hij voor sjouwwerk zou moeten betalen. De lading viel hierdoor, tot grote ergernis van Van Oordt, meerdere guldens te duur uit. Van Oordt was kennelijk nogal uitgevaren en Brouwer ging diep door het stof. Hij moest erkennen dat hij voor de meest voordelige uitvoering van dergelijke zaken, de nodige kennis van de gebruikelijke lonen voor dit soort werk ontbeerde.²⁸⁸ Aan de andere kant is het ook begrijpelijk dat Brouwer snel spijkers met koppen wilde slaan omdat hij eigenlijk geen tijd had om over dit soort zaken langdurig te moeten soebatten.

²⁸⁶ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 7 juli 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁸⁷ Brief W.C. Brouwer aan J.L. Hoos, Leiderdorp, 7 oktober 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁸⁸ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, ongedateerd, ca. 10 oktober 1902 (Brouwerarchief RKD).

46. Steenfabriek van Gebr. Hoos, Oude Rijn, Leiderdorp, ca. 1900. Foto collectie EL&O, inv. nr. PV_GN005722.

Eind november 1902 werd Brouwer geattendeerd op de voordelen van het stoken met turfbriketten. Van Oordt had hem al eens een kleine hoeveelheid op proef gegeven, maar die had hij kennelijk verkeerd gebruikt: '[...] Bij het begin van het stoken moet men ze eenvoudig niet hebben, doch, wanneer de oven wat heter kan, wanneer zoogenaamd het vuur er door is, dan worden deze briquetten gestookt, welke veel en veel meer hitte moeten geven. Flinke vlammen, altijd kurkdroog zijn ze voordeliger. Zoo ik hoorde moet de heer Filippo ze ook gebruiken met goed succes.²⁸⁹ Ik meende mij dit een plicht U dit eens mee te delen. [...]'.²⁹⁰ Brouwer kocht de turfbriketten bij de Leidse brandstoffenhandel W.J. Creijghton aan het Galgewater (afb. 47), alwaar hij in oktober 1903 bij wijze van proef 5000 kilo bestelde.²⁹¹ Twee weken later berichtte hij Van Oordt dat de test geslaagd was, waarna hij eind januari 1904 bij Creijghton vijf wagons turfbriketten bestelde. Die moesten in delen worden aangeleverd omdat zo'n enorme hoeveelheid niet in één keer op het terrein van Vredelust kon worden opgeslagen.²⁹² Om te kunnen stoken met turfbriketten liet

²⁸⁹ Cornelis Filippo (1864-1917) was pottenbakker en eigenaar van onder meer de kleiwarenfabrieken Werklust en De Nijverheid te Hazerswoude Rijndijk. Zie: A. van der Meulen en P. Smeele, 'Werklust en De Nijverheid' in: *Jaarboek 2002*, Dirk van Eck-Stichting, Leiden, pp. 103- 171.

²⁹⁰ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 27 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

²⁹¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan W.J. Creijghton, Leiden, 12 oktober 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁹² Briefkaart W.C. Brouwer aan W.J. Creijghton, Leiden, 24 januari 1904 (Brouwerarchief RKD).

Brouwer bij de Leidse Grofsmederij, aan de Zijlsingel, gietijzeren roosters maken om in de vuurmonden van zijn oven te plaatsen.²⁹³

47. Ansichtkaart, brandstoffenhandel W.J. Creijghton, Kort Galgewater, Leiden, ca. 1902. Collectie HVOL, fotonr. 000228.

Transport

Voor het aanvoeren van grondstoffen voor de fabriek en het transporteren van aardewerk naar klanten was Brouwer vrijwel volledig aangewezen op de scheepvaartverbindingen tussen Amsterdam en Rotterdam, die via Leiden en Gouda liepen. Ondanks de snelle ontwikkeling van het spoorwegnet in de tweede helft van de 19de eeuw, bleven vaarwegen tot in de 20ste eeuw de belangrijkste handelsroutes. In Leiden vestigden zich rederijen die beurtdiensten onderhielden op Rotterdam, Leiden, Alphen aan den Rijn, Amsterdam en Den Haag.

De meeste zaken deed Brouwer met stoombootmaatschappij De Volharding, die sinds 1889 een hoofdvestiging had aan de Leidse Haven (afb. 48).²⁹⁴ De Volharding verzorgde geregelde beurtdiensten in de richtingen Gouda en Amsterdam. Op aangeven van De Volharding diende Brouwer, wanneer iets voor transport gereedstond, een herkenningsteken voor de schipper aan de waterkant te plaatsen in de vorm van een goed zichtbare lap of vlag.²⁹⁵ Dit ging niet altijd goed: '[...] Gepasseerde zaterdag om ¼ voor 12 stond een kist aan de overkant en hing de lap uit, ter waarschuwing van den kapitein. Deze voer echter door, bewerende dat hij naar zoo'n lap/zak niet

²⁹³ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 28 september 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁹⁴ Dit nog bestaande gebouw werd eveneens door Brouwers architect W.C. Mulder ontworpen.

²⁹⁵ Briefkaart W.C. Brouwer aan Stoombootmaatschappij De Volharding, 21 september 1902 (Brouwerarchief RKD).

kan kijken. De kapitein van de boot van 12 uur schijnt dit wel te kunnen, want die nam de kist mee. Wilt U den kapitein verzoeken voortaan WEL naar die lap uit te zien. [...].²⁹⁶

Enkele meters stroomafwaarts vanaf Vredelust moest de boot halthouden voor de Leiderdorpsche brug, een dubbele houten ophaalbrug tussen Zoeterwoude en Leiderdorp (afb. 1). Kapiteins van De Volharding verzochten Brouwer herhaaldelijk om lichte vracht zoals een lege stapel zakken, door de brugwachter aan de boot te laten overhandigen, zodat de boot niet twee keer hoefde te stoppen. Brouwer voelde daar weinig voor omdat hij dan eerst de tolbrug over moest en de brugwachter ook voor zijn diensten moest betalen: '[...] toen wij den boot hoorden fluiten voor den brug, stond er een man van de fabriek gereed, en riep tot 3 x toe: aanleggen. De boot draait bij: De kapitein roept: voor wat, antw: voor die zakken, Kapitein: moet je de bruggeman maar geven hoor. Antw. Je hoort mij toch roepen, ook de vlag hangt uit. Kapitein: Je moet het de bruggeman geven. U weet dat ik het den bruggeman niet geef omdat ik niet gedwongen wil zijn, meerdere onkosten met de verzending te maken. En wanneer de boot stil ligt op 't geroep van den bruggeman, waarom dan niet op dat van een kist van mijn fabriek. En als de stem van de bruggeman liever gehoord wordt, welnu laat dan den kapitein de centen betalen. Ik van mijn kant stel alles in 't werk om het den kapitein gemakkelijk te maken, en wensch daarom niet op deze wijze behandeld te worden.[...]'.²⁹⁷

Brouwer ondervond regelmatig moeilijkheden met de schippers van De Volharding. In de correspondentie met de maatschappij wekte hij de indruk dat de bootkapiteins, die weet hadden van de kwetsbaarheid van de inhoud, hem met opzet ergernis bezorgden. Bij het laden deden zich soms incidenten voor wanneer er onvoorzichtig met kisten aardewerk werd omgesprongen: '[...] 't Was meer dan schande hoe de kist op dek werd gegooid en gebeukt terwijl de kapitein zeer zeker weet, dat een kist van Vredelust met voorzichtigheid moet behandeld worden. Juist uit een oogpunt van voorzichtigheid zend ik de kist per boot en niet per trein. [...].'²⁹⁸

²⁹⁶ Brief W.C. Brouwer aan De Volharding, Leiden, 13 oktober 1903 (Brouwerarchief RKD).

²⁹⁷ Brief W.C. Brouwer aan De Volharding, Leiden, 22 december 1903.

²⁹⁸ Brief W.C. Brouwer aan De Volharding, Leiden, 10 juni 1904.

48. Ansichtkaart, stoomboten van De Volharding bij het hoofdkantoor aan de Haven te Leiden, ca. 1904. Collectie HVOL, fotonr. 001766.

Naast De Volharding maakte Brouwer ook gebruik van diensten van de firma G. van den Akerboom uit Waddinxveen. Deze bootmaatschappij was eigendom van twee broers die als onafhankelijke schippers opereerden. Bastiaan van den Akerboom voer de route Waddinxveen naar Haarlem en Leiden, en weer terug.²⁹⁹ Deze beurtschipper verzorgde voor Brouwer alle transporten van en naar Gouda, waaronder de leveringen van klei en kistjes ten behoeve van de emballage.³⁰⁰ Ook de transporten van aardewerk naar Haarlem liet Brouwer door Van den Akerboom uitvoeren. Het grote voordeel van deze lijndiensten per boot was dat het aardewerk aan de fabriek kon worden ingeladen en zonder overpakken naar de plaats van bestemming werd vervoerd. Hiermee konden de risico's van breuk aanmerkelijk worden beperkt. In tegenstelling tot wat bij De Volharding met enige regelmaat het geval was, heeft Brouwer nooit melding gemaakt van moeilijkheden met schippers van de firma Van den Akerboom. Ook huurde Brouwer af en toe de stoombootmaatschappij Carsjens in. Deze Leidse rederij bezat een kantoor aan de Haven in Leiden en zij onderhield lijndiensten in de richting Amsterdam en Zaanstreek en naar Rotterdam via Gouda.³⁰¹

Voor transporten over langere afstanden vanaf Leiden maakte Brouwer vaak gebruik van de

²⁹⁹ C. Verkooy, 'Beurtvaart en beurtschippers in Waddinxveen' in: *Het Dorp Waddinxveen* 21 (2013), nr. 1, pp. 21-23.

³⁰⁰ Brief W.C. Brouwer aan C. van der Neut, Gouda, 24 juli 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁰¹ Carsjens (1855) was naast De Volharding (1852) een der eerste stoombootmaatschappijen in Leiden die lijndiensten onderhield, en die zich later meer op rondvaarten in het vakantie seizoen en op zon- en feestdagen ging toeleggen.

spoorwegen, hoewel hem ook dat niet goed beviel. Deze transporten werden uitgevoerd door de twee grootste spoorwegmaatschappijen: de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (H.IJ.S.M.) en de Staatsspoorwegen (SS), die de belangrijkste verbindingen binnen Nederland onderhielden. Brouwer reclameerde regelmatig bij de H.IJ.S.M. voor zendingen die deels beschadigd en soms zelfs geheel kapot op hun bestemming aankwamen. Doordat klanten hierover hun beklag deden, kreeg hij de indruk dat er in de goederendepots van de spoorwegen zeer onvoorzichtig met de kisten werd omgesprongen: '[...] Ik begrijp echter niet dat U zooveel gebroken aankrijgt en vermoed ik daarom dat de beambten aan 't spoor met de kisten niet gooien maar meer donderen [...]'.³⁰²

De regelmatige zakelijke bezoeken die Brouwer aflegde aan diverse adressen in Leiden, waaronder aan Van Oordt, ten westen van het centrum, kostten hem veel tijd. De eerste mogelijkheid om een tram te nemen was helemaal bij het Plantsoen. Dit was de eindhalte van de paardentram, die vandaar terugreed in de richting van het Centraal Station Leiden. De wandeling naar deze halte vanaf Vredelust duurde alleen al 17 minuten.³⁰³ Dit deed hem er begin 1904 toe besluiten om een fiets te kopen: '[...] Wat ik u ook nog wou meedeelen is dat ik veel haast heb om wat meer tijd te sparen door een fiets te koopen. Ik heb hier met kerstmis een fiets in huis gehad. Fonkel nieuw. Heb hem aan een beoordeeling onderworpen van iemand die reeds jaren fiets rijdt, en die achtte hem best. [...] 't Is nu wel geen weer om te fietsen, doch wilde ik hem nemen tegen maart. Hij kost (gemaakt door een machine kundige die hem in vrije order maakt en slechts bij solide adressen de spullen koopt) f 85 [...]'.³⁰⁴ Zaken in de omgeving van de fabriek konden nu veel sneller worden afgehandeld.

Emballage

Het aardewerk werd ter verzending ingepakt in kisten gevuld met houtkrullen of houtwol. Materialen voor de verpakking van het aardewerk betrok Brouwer in eerste instantie allemaal uit Gouda, gebruikmakend van het netwerk dat hij daar had opgebouwd. De houtkrullen waren afkomstig van de Goudse Stearine Kaarsenfabriek. Om kosten te besparen kocht deze fabriek toeleveringsbedrijven op en bouwde in 1885 een eigen kistenfabriek voor verpakking van de producten. Zodoende was zij in staat om de dalende prijzen van kaarsen op te vangen met alternatieve inkomsten uit de verkoop van emballagemateriaal.³⁰⁵ Het ligt voor de hand dat de houtkrullen die Brouwer geleverd kreeg, uit

³⁰² Brief W.C. Brouwer aan J.A. Huizinga, Groningen, 22 september 1903 (Brouwerarchief RKD).

³⁰³ Brief W.C. Brouwer aan W. Reinders & Co., Utrecht, 31 oktober 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁰⁴ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 13 januari 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁰⁵ P.H.A.M. Abels, *Duizend Jaar Gouda, een Stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002, pp. 599-600.

deze emballagefabriek afkomstig waren. Ze werden aangeleverd in jute zakken waarop een vorm van statiegeld werd geheven. Al tijdens zijn verblijf in Gouda had Brouwer de krullen bij de kaarsenfabriek gekocht, ongetwijfeld ook hier op aanwijzingen van Goedewaagen & Zoon.³⁰⁶

In de zomer van 1904 kwam er om onbekende redenen plotseling een einde aan de levering van houtkrullen via de Stearine Kaarsenfabriek en moest Brouwer zelf gaan zoeken naar een nieuwe leverancier. Aangezien de Zaanstreek bekendstond als het centrum van de Nederlandse houthandel, begon hij daar zijn zoektocht. Brouwer vroeg bij de Stoomzaag en -schaverijen Scandinavië en Van Wessems in Zaandam, naar de leveringskosten van 10, 15 en 20 meelzakken krullen. Dat het blijkbaar behoorlijk nauw stak met de schaafkrullen bleek toen Brouwer hen precies informeerde over de gewenste afmetingen en vorm van de krullen, door bijvoeging van een schetsje.³⁰⁷ Geheel tevreden stemden de Zaanse krullen hem niet, want hij richtte zich opnieuw tot Goedewaagen & Zoon om advies. Zijn zoektocht naar houtkrullen in de Zaanstreek had hij klaarblijkelijk op eigen houtje ondernomen.³⁰⁸ Brouwer had dichtbij huis ook geen goed alternatief voor de houtkrullen uit Gouda kunnen vinden: '[...] Hier in Leiden gaat dat zeer treurig. [...]'.³⁰⁹ Hij was kennelijk niet erg tevreden over de houtkrullen die hij liet bezorgen door de Machinale Houtzagerij en-Draaierij van P.J. Lugtigheid aan de Leidse Voldersgracht. Het kan er aan gelegen hebben dat de transportkosten met De Volharding hem te duur uitvielen. Normaal gesproken betaalde hij vanuit Gouda een vrachttarief van 5 cent per zak, maar met de boot vanuit Leiden werd plotseling 7,5 cent per zak gevraagd.³¹⁰

Klanten hoefden de emballage niet te betalen wanneer deze binnen tien dagen werd geretourneerd. Dit was ook voor hem voordelig omdat hij dan minder tijd verloren hoefde te laten gaan met het laten maken van nieuwe kisten. De pakkisten voor het aardewerk werden door Brouwer waarschijnlijk bij een zagerij in de directe omgeving van de fabriek besteld.³¹¹ Kleine kistjes voor het vervoer van één of enkele voorwerpen kocht Brouwer bij C. van der Neut, een vertegenwoordiger van de Goudse koekfabriek Arends en handelaar in gist. De kistjes waarin het gist werd verpakt, werden door Van der Neut als emballagemateriaal verhandeld.³¹² Behalve in kisten

³⁰⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan J. IJssel de Schepper, Stearinekaarsenfabriek Gouda, 22 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁰⁷ Briefkaart W.C. Brouwer aan Stoomzagerij en -schaverij Scandinavië, Zaandam, 11 juli 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁰⁸ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, 13 juli 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁰⁹ Ibidem.

³¹⁰ Briefkaart W.C. Brouwer aan rederij De Volharding, Leiden, 23 juli 1904 (Brouwerarchief RKD).

³¹¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan Maison Bausch, Amsterdam, 15 mei 1902 (Brouwerarchief RKD).

³¹² Briefkaart W.C. Brouwer aan C. v/d Neut, Gouda, 7 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

werd het aardewerk door Brouwer regelmatig in manden verpakt en verzonden. Manden waren lichter en hadden wellicht als voordeel dat er minder snel mee gegooid werd door personeel van spoorweg- en bootmaatschappijen.³¹³

Om de transportkosten zo laag mogelijk te houden verzocht Brouwer zijn klanten om de kisten en manden *à station restant* te retourneren. Dit betekende dat deze aan het station werden verzameld en opgeslagen, waarna een bode, vrachtaarder of –rijder ze op geregelde tijden kwam afhalen. Deze kosten rekende Brouwer jaarlijks met zijn klanten af.³¹⁴ Het inpakken of emballeren deed Brouwer in de eerste jaren helemaal zelf. Nadat hij het vanaf begin 1903 aanmerkelijk drukker kreeg, besloot hij deze taak uit te besteden.³¹⁵ Hij huurde een emballeur in die ook voor andere opdrachtgevers werkte en daardoor telkens speciaal moest worden ingepland.³¹⁶

Eerste klanten: kunsthandel en particulieren

In het begin was Brouwer terughoudend met het afleveren van bestellingen omdat hij nog vrijwel geen voorraad had en zich nog onvoldoende meester waande over zijn oven: '[...] Ook zijn er al eenig goedgeslaagde artikelen uitgekomen, vatbaar voor aflevering op de ingekomen bestellingen [...] Nu is echter mijn plan deze nog niet af te leveren maar eerst dan, wanneer ik groter voorraad heb, - en ik over het minder aangename gesukkel van „nieuwe dingen leren kennen” heen ben. Ga ik eenmaal iets leveren dan moet direct alles volgen anders is er geen einde aan de vragen en de bezoeken van de bestellers. [...]' ³¹⁷

Tot maart 1902 had hij slechts de Groningse kunsthandel N. Fokker en enkele geïnteresseerde particulieren als klant. Vanaf dat moment had Brouwer de werking van zijn oven volledig onder controle en kon hij aan omvangrijke bestellingen beginnen, met de garantie van een constante kwaliteit en vlotte levering. Hij was zover gevorderd in de bedrijfsvoering van zijn aardewerkfabriek dat hij zijn vizier kon richten op het bedienen van winkels die interesse hadden in zijn producten: '[...] Ik zal zien dezen week nog turf te kopen en te stoken aangezien ik dan kans heb het laatste aan 't Volkshuis te kunnen afleveren en aan verschillende magazijnen buiten de stad ook eenig goed te kunnen zenden. Nog nooit is de oven zóó uitgekomen.. [...]' ³¹⁸

³¹³ Briefkaart W.C. Brouwer aan P. Goedewaagen & Zoon, 31 augustus 1903 (Brouwerarchief RKD).

³¹⁴ Brief W.C. Brouwer aan T. Postma, Leeuwarden, 17 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

³¹⁵ Briefkaart W.C. Brouwer aan Gebr. Boerboom, Zwolle, 5 februari 1903 (Brouwerarchief RKD).

³¹⁶ Brief W.C. Brouwer aan E.A. von Saher, Haarlem, 18 maart 1904 (Brouwerarchief RKD).

³¹⁷ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 17 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

³¹⁸ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 10 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

Brouwer was nu ruim vijf maanden aan het werk op Vredelust en hij had al verschillende verzoeken van welgestelde particulieren ontvangen, onder wie mw. W. Smit te Slikkerveer. Brouwer schrijft haar dat zijn oom G. Coert in Ridderkerk mogelijk ook zijn artikelen plaatst zodat ze daar kan uitzoeken, maar dat hij haar anders een keuzezending wil doen toekomen.³¹⁹ De eerste zakelijke koper was de hierboven reeds genoemde kunsthandel van Petronella (Nelly) Fokker (1878-1909), die sinds 1901 een winkel had in de Pelsterstraat in Groningen.³²⁰ Zij had al in november 1901 geïnformeerd naar een collectie Brouwers aardewerk.³²¹ Na vijf maanden wachten kon zij op 10 maart 1902 voor het eerst een keuze maken uit de voorraad verkoopbaar goed die Brouwer inmiddels had opgebouwd: '[...] Ziezo, ik heb nu eenig aardewerk ter aflevering en ben nu klaar met het ovengetob en kan dus leveren. Voor hoe 'n groot bedrag kan ik u nu zenden en welke artikelen in hoofdzaak. [...]'.³²²

Evenals bij het organiseren van zijn productiemiddelen probeerde Brouwer bij zijn zoektocht naar klanten als eerste om oude relaties uit zijn tijd in Gouda te revitaliseren. De firma A. v.d. Laan & Co aan de Wijnhaven te Rotterdam had destijds belangstelling getoond voor sgraffito aardewerk, maar dacht dat het een product van de firma Goedewaagen betrof: '[...] In april 1901 werd mij meegedeeld dat door u aan de firma Goedewaagen & Zoon te Gouda een bestelling was gedaan van een zeker aantal aschbakjes maar dat de heeren G aan deze bestelling niet konden voldoen. Geen wonder, want de bedoelde aschbakjes was mijn fabriek. Wat toch is het geval? Gedurende eenigen tijd heb ik van de welwillendheid der heeren G. mogen profiteren en in hun fabriek gelegenheid gevonden proeven te nemen en monsters te vervaardigen. Was ik toen niet door een ernstige ongesteldheid aangetast, dan zou ik mij reeds eerder gevestigd hebben. Gelukkig ben ik hersteld en heb mij nu sedert eenige tijd gevestigd te leiderdorp; Huize Vredelust. Ik heb aan de heeren Goedewaagen het adres gevraagd van hem die indertijd de bestelling deed, en zij hebben de beleefdheid gehad mij als zoodanig uw firma te noemen. Ik neem de vrijheid U een en ander mede te deelen en u te berichten dat ik thans in staat ben aan eventueele bestellingen te voldoen. [...]'.³²³

³¹⁹ Brief W.C. Brouwer aan mw. Smit, Slikkerveer, 10 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²⁰ Advertentie in *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 september 1901.

³²¹ Brief W.C. Brouwer aan N. Fokker, Groningen, 9 november 1901 (Brouwerarchief RKD).

³²² Brief W.C. Brouwer aan N. Fokker, Groningen, 10 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²³ Brief W.C. Brouwer aan A. v.d. Laan & Co. Rotterdam, 19 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

Aardewerk voor de levensmiddelenindustrie

De wens van Brouwer om op zo breed mogelijke schaal de verspreiding en het gebruik van handgedraaid aardewerk te bewerkstelligen, manifesteerde zich in de vervaardiging van verpakkingen en hulpmiddelen voor de levensmiddelenindustrie. Aan de Haarlemse Eerste Nederlandsche Pulp- en Jamfabriek Kenau (afb. 49), leverde Brouwer in 1902 meer dan 1000 jampotjes. De fabriek koos de gewenste modellen uit een zichtzending en besprak met Brouwer de mogelijkheden om de vorm nog wat aan te passen.³²⁴ De in 1901 opgerichte fabriek leverde jam, gelei en vruchtendrank ook in glazen, potten en flessen. Mogelijk bij wijze van reclameactie bood de fabriek de jam eveneens aan in verschillende soorten ambachtelijk gedraaide jampotjes en kannetjes uit het assortiment van Brouwer.³²⁵

49. Ansichtkaart, Jam en Pulpfabriek „Kenau”, Haarlem, 1902. Collectie en foto NHA, inv. nr. 53585.

Ook de fabriek van suikerwerken Gebr. Pel Confiseurs-cuisiniers, gevestigd aan de Hogewoerd 101, bestelde bij Brouwer 88 jampotjes waaronder twaalf versierde exemplaren. Deze bestelling ging echter bij de brand geheel verloren en is mogelijk niet meer opnieuw vervaardigd.³²⁶

Voor de Leidse biscuitfabriek Nutrix produceerde Brouwer aardewerken mallen voor koekjes.³²⁷ De rechthoekige mallen werden geperst of gevormd en behoorden tot de allereerste

³²⁴ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 6 augustus 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²⁵ Brief W.C. Brouwer aan E.J. Klammer, Jam- en pulpfabriek Kenau, Haarlem, 12 september 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan Gebr. Pel, Leiden, 19 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²⁷ Brief W.C. Brouwer aan biscuitfabriek Nutrix, Leiden, 30 januari 1902 (Brouwerarchief RKD).

opdrachten die Brouwer had aangenomen. Ook de gereedstaande mallen gingen tijdens de brand in de fabriek verloren, waardoor ze pas maanden later konden worden geleverd.³²⁸

Al snel kwam een einde aan de leveringen van aardewerk ten behoeve van de verpakking van levensmiddelen. In het begin kon Brouwer het zich vanuit zakelijk oogpunt niet permitteren om dergelijke opdrachten niet aan te nemen. Vanaf 1903 werd voorrang gegeven aan de bestellingen van winkels, waarmee Brouwer een langduriger relatie wilde opbouwen. Dit had tot gevolg dat hij nauwelijks nog tijd kon vinden voor losse opdrachten van de levensmiddelenindustrie.³²⁹ Steeds meer aardewerk- porselein- en glaswinkels, galanteriewinkels, meubelzaken, woninginrichtingen, souvenirwinkels en kunsthandels toonden inmiddels interesse voor zijn producten. Hoe dit precies in werking trad en wat daarvan de gevolgen waren, zal in de hoofdstukken 6 en 7 nader worden uiteengezet.

Verkoopcondities

De handelscondities die Brouwer hanteerde waren voor alle klanten gelijk. In sommige gevallen werd anders besloten, maar de uitzonderingen bevestigden doorgaans de regel. Zo werd een zending aardewerk ongefrankeerd verstuurd. Er werd in principe alleen verkocht en niets in consignatie of in commissie gegeven. Soms was Brouwer bereid om hiervan af te wijken, maar dan moest de klant wel minstens de helft van de bestelling aankopen.³³⁰ Bij kleine zendingen aan particulieren in binnen- en buitenland, leverde Brouwer à rembours,³³¹ maar een buitenlandse handelaar moest bij grotere zendingen het aankoopbedrag vooruit betalen voordat het aardewerk werd verstuurd.³³²

De prijzen op de factuur waren de particuliere prijzen: de prijs die de klanten van de handelaar moesten betalen. Deze mocht door de handelaar wel worden verhoogd, maar in geen geval verlaagd. De maandelijkse afrekening diende na 30 dagen te worden voldaan zodat de handelaar de gelegenheid kreeg om door wederverkoop voldoende gelden daarvoor in kas te hebben. Er werd gedisponeerd per postwissel, waarbij de afnemer 25 % van de totaalprijs mocht afhouden als winstmarge.

³²⁸ Briefkaart W.C. Brouwer aan biscuitfabriek Nutrix, Leiden, 23 augustus 1902 (Brouwerarchief RKD).

³²⁹ Brief W.C. Brouwer aan D. van Oordt, Leiden, 28 januari 1903 (Brouwerarchief RKD).

³³⁰ Brief W.C. Brouwer aan Joh. Hartoff, Laren, 5 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

³³¹ Bij rembourssendingen moet de geadresseerde betalen bij ontvangst.

³³² Brief W.C. Brouwer aan W.A.F. Mooijen, 16 december 1903 (Brouwerarchief RKD).

Hoewel Brouwer geen controle had op de prijzen waarvoor de handelaren het aardewerk in hun zaak doorverkochten aan de particulieren, wenste hij toch vooral dat de prijzen niet verder werden verhoogd: '[...] Wat betreft de heer Gluijsteen te Kampen, kan ik U verzekeren dat hij evenals elk ander 25% geniet. Of hij het duurder verkoopt weet ik niet. 't Zou mij spijten. Ik zou zodoende mijn ideaal niet bereiken. D.w.z. goed en goedkoop aardewerk te maken, dat voor een ieder is. Juist daarom is het goedkoop. [...]' ³³³ In januari 1904 besloot Brouwer het percentage voor afnemers te verhogen naar 30%. Daarbij zag hij zich echter wel genoodzaakt om de netto prijs ook te verhogen, zodat zijn verdiensten in ieder geval gelijk bleven. ³³⁴

De emballage en de kist werden in rekening gebracht voor wat Brouwer er voor betaalde of ze dienden gefrankeerd te worden geretourneerd binnen tien dagen na verzending. Eventuele schade die ondanks de gewaarborgd goede verpakking tijdens het transport was ontstaan, moest door beide partijen worden gedragen. ³³⁵ Deze voorwaarde leidde soms tot onenigheid over de mogelijke oorzaken van de schade. ³³⁶ De schuldvraag bij breuk bleef helaas een regelmatig terugkerend thema, vooral als de klant de indruk kreeg dat de manier van inpakken de schade had veroorzaakt: '[...] Wanneer u spreekt in uw eerste brief van „onnoodige breuk” ten gevolge van inpakken (verschillende potjes in één) moet ik u mededeelen dat dit eer het niet breken bevordert dan het breken, of het moet zijn bij het uitpakken dat „u hebt gelijk” lastig en tijdrovend is, doch daar staat tegen over dat er meer in een kist gaat, zodat u minder kisten ontvangt voor dezelfde hoeveelheid aardewerk, tegen minder vracht. Wilt u echter stuk voor stuk ingepakt hebben, dan zal ik zorgdragen dat bij het emballeeren van uw firma een uitzondering wordt gemaakt op de gewoonte, terwijl ik U medeel dat U de eerste firma is die mij op slecht emballeeren attent maakt. [...]' ³³⁷

Productinformatie voor de klant: schetsen, modelnummers, foto's en prijscouranten

Op Vredelust was het voor handelaren en particulieren mogelijk om aan de fabriek aardewerk te kopen en direct mee te nemen. In drukke tijden, zoals rond St. Nicolaas, wanneer het voor iedere winkel noodzaak was om tijdig voldoende voorraad in huis te hebben, was het niet ongewoon dat handelaren, zelfs vanuit Amsterdam, naar Vredelust afreisden om zelf aardewerk te halen. Menigeen

³³³ Brief W.C. Brouwer aan N.V. De Woning, Amsterdam, 28 april 1903 (Brouwerarchief RKD).

³³⁴ Brief W.C. Brouwer aan C. de Visser, Arnhem, 16 oktober 1903 (Brouwerarchief RKD).

³³⁵ Brief W.C. Brouwer aan Focke & Meltzer, Amsterdam, 21 november 1903 (Brouwerarchief RKD).

³³⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan Klompé, Arnhem, 25 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

³³⁷ Brief W.C. Brouwer aan 't Binnenhuis, Amsterdam, 23 juli 1904 (Brouwerarchief RKD).

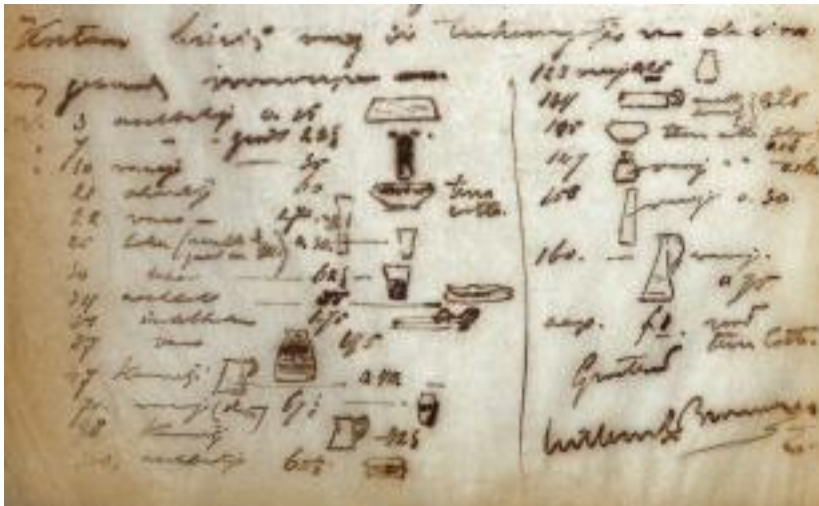
bezocht eerst de fabriek om zich te oriënteren op de collectie, alvorens verder in relatie te treden.³³⁸ Uit angst voor 'pottenkijken' en 'afneuzen' drukte Brouwer bezoekende handelaren op het hart, dat andere 'belangstellenden' de toegang tot de fabriek zou worden ontzegd.³³⁹ Hoewel er veelvuldig naar werd gevraagd, beschikte Brouwer als beginnend ondernemer niet over de middelen om zijn klanten een uitvoerig geïllustreerde prijscourant toe te sturen, van waaruit zij hun bestellingen konden plaatsen. De klanten die zich bij hem meldden, wisten gaandeweg steeds beter wat zij wilden hebben, doordat ze het op een tentoonstelling hadden gezien of in een artikel in een krant of tijdschrift iets gezien of gelezen hadden over zijn werk. Toch schreef Brouwer in antwoorden op hun brieven soms lange lijsten van producten uit het beschikbare assortiment, zodat de geïnteresseerden een idee kregen van de gevarieerdheid van het aanbod (afb. 50): 'Geachte mevr. W. Smit, Slikkerveer. In antwoord op uw brief van 7/2/02, kan ik U het volgende opsommen: Melkkannen, melkbekers, roomkannetjes, roomschaaltjes suiker- en jampotten, lepelvaasjes, comfoortjes, theepotjes, vlaschaaltjes, botervlootjes, sla schotels en bakken, broodbakken, vleeschschaaltjes, suikerschaaltjes (bruidsuikers), complete waschstellen 1 en tweepersoons, , groote aschbakken (pijp) aschbakken, sigaren aschbakjes, hang wand aschbakken (voor in vestibules), kandelaars, zeepkoppen, speldenbakjes, cachepots, bloemenhanger, ampulli's, sigarenbekers, tabakspotten, kandelaars, trechters, schalen en schotels, kaartencoupes, inktstellen, wand (sier) borden. Verder allerhande siervazen, pullen, bakjes, terracotta's (geboetseerd) enz. Ik heb echter op 't oogenblik nog niet een zoo groote collectie dat ik aan de aanvraag van alle winkels kan voldoen en wacht daarom met u de Rotterdamsche firma te noteeren. [...]'.³⁴⁰

In de huidige openbare collecties bestaan de verzamelingen Brouwers aardewerk overwegend uit exclusievere, versierde stukken. Van de kleine en goedkopere voorwerpen is hoogstwaarschijnlijk weinig bewaard gebleven. Dergelijke opsommingen van Brouwer verschaffen een gedetailleerd beeld van het aanbod van producten in de vroegste periode van de fabriek. Datzelfde geldt voor de modellen die staan afgebeeld op vroege foto's ten behoeve van publicatiedoeleinden. Samen met de nieuwe informatie uit de kopieboeken, compleet met schetsjes van voorwerpen is het mogelijk om een betrouwbare indruk te krijgen van het vaatwerk dat in de eerste jaren werd geproduceerd.

³³⁸ Brief W.C. Brouwer aan H.H. van Dam ACzn., Rotterdam, 1 december 1902 (Brouwerarchief RKD).

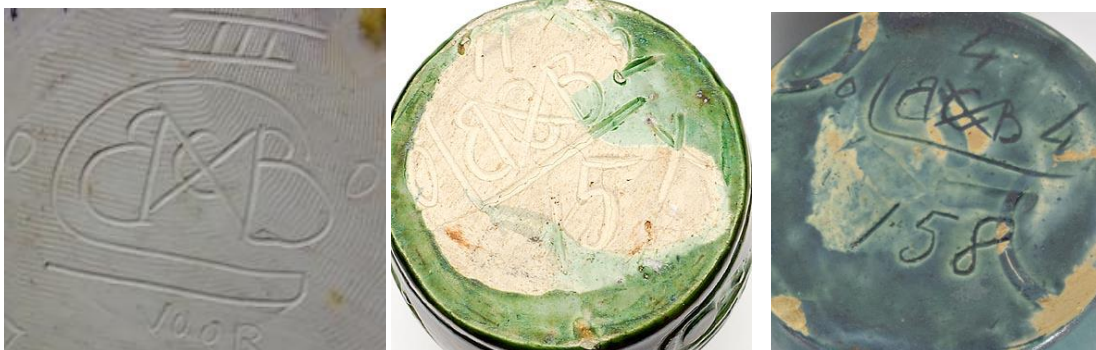
³³⁹ Brief W.C. Brouwer aan A. Dorsman, Noordwijk, 2 september 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁰ Brief aan mw. W. Smit, Slikkerveer, 10 februari 1902 (Brouwerarchief RKD).

50. Schets W.C. Brouwer met objectnummer, benaming en tekening voorwerpen. Uit in brief aan mw. W. Smit, Slikkerveer, 29 maart 1902, kopieboek 1.

Brouwer signeerde de voorwerpen vanaf het begin op de onderzijde met ingegrift monogram en datering. Het monogram was opgebouwd uit een combinatie van Brouwers initialen (WCB) en die van Margaretha (MCBB). Dit was omgeven door de letter van de plaats van vervaardiging. Tot 1901 was dit een G (Gouda) en daarna een L (Leiderdorp). De datering bestaat uit het jaartal aan weerszijden van het monogram en daarboven de maand (afb. 51-53). Vanaf eind 1902 besloot Brouwer ook de modelnummers van elk voorwerp onder in de bodem te griffen. Dit had tot doel om het voor klanten bij de bestelling gemakkelijker te maken en om misverstanden te voorkomen (afb. 52-53). Ook in het magazijn was dit efficiënter bij het verzamelen van de stukken. Klanten werd erop gewezen dat voorwerpen zonder nummers al langer in het magazijn hadden gestaan.³⁴¹

51 (l). Bord, gedateerd maart (III) 1900 (00), voorzien van monogram met G (Gouda).Collectie SMG, inv. nr. 00407.

52 (m). Vaas, gedateerd februari (II)1902 (02), met modelnr. (151), voorzien van monogram met L (Leiderdorp). Foto Botterweg Auctions, Amsterdam, veiling 20 oktober 2013, lotnr. 43.

³⁴¹ Briefkaart W.C. Brouwer aan H. Molenbroek, Rotterdam, 27 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

53 (r). Vaasje, gedateerd april (4) 1904 (04), met modelnr. (158), voorzien van monogram met L (Leiderdorp). Foto Botterweg Auctions, Amsterdam, veiling 2 april 2019, lotnr.712.

Ter verduidelijking voorzag Brouwer lijsten van bestelde stukken soms van kleine schetsen met bijbehorende modelnummers (afb. 50). Ontbrekende modelnummers of fouten daarin kwamen na november 1902 nog steeds voor: '[...]Wat betreft de nummers onder in den bodem, komt er wel eens een onduidelijkheid voor. Ik zal voortaan van elk nummer er een bij doen met een etiket waarop Nummer. [...]' ³⁴² Mogelijk om verwarring te voorkomen maakte Brouwer schetsen van alle beschikbare modellen, voorzien van modelnummer en omschrijving van het object (zie: bijlage 2).

Omdat hij niet over een prijscurant of catalogus beschikte, stuurde Brouwer nieuwe klanten een kistje met een zichtzending, bestaande uit enkele tientallen verschillende modellen. Aan de hand daarvan kon de klant een keuze maken waarna de complete set weer moest worden geretourneerd. ³⁴³ Uitgebreidere selecties werden verzonden aan de handel om te kunnen testen welke objecten goed werden verkocht op bepaalde locaties. De klant kon behouden wat hem goed leek en retourneerde de overige stukken. ³⁴⁴ Een zichtzending bestond meestal uit de meest gangbare nummers in verschillende kleurstellingen. Nieuwe modellen werden in volgende leveringen automatisch ter kennismaking meegestuurd. ³⁴⁵ Wanneer Brouwer schetsen toevoegde aan correspondentie met potentiële klanten, drukte hij hen op het hart om deze vooral niet aan concurrenten te laten zien: '[...] De bijgaande krabbels wilt u wel voor u alleen houden en niet aan vakmensen tonen, anders worden ze gecopieerd [...]' (afb. 54). ³⁴⁶

54. W.C. Brouwer, schets van kannen, bekers en kop en schotels. Uit brief aan J. Vis Pzn, Zaandijk, 18 oktober 1902, kopieboek 1.

³⁴² Brief W.C. Brouwer aan Joh. Hartorff, Laren, 23 juni 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁴³ Brief W.C. Brouwer aan A. v.d. Laan, Rotterdam, 24 maart 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁴ Brief W.C. Brouwer aan 't Woonhuis, Breda, 10 juli 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁵ Brief W.C. Brouwer aan H. Tekstra, Leeuwarden, 15 augustus 1904 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁶ Brief W.C. Brouwer aan Jacob Vis Pzn., Zaandijk, 18 oktober 1902 (Brouwerarchief RKD).

Ondanks het gevaar van plagiaat kwam Brouwer tegemoet aan de herhaaldelijke verzoeken om afbeeldingen en maakte hij twee bladen met tekeningen van de meest gangbare nummers uit zijn collectie. Daarvan liet hij fotografische afdrucken vervaardigen op pauspapier (transparant papier), waarmee blauwdrukken konden worden gemaakt.³⁴⁷ Een goede vriend van Brouwer, Joh. B. Lambeek (1867-1934), als architect en bouwkundig tekenaar betrokken bij de bouw van de nieuwe beurs in Amsterdam, gaf hem de tip dat hij voor de prijs van 15 cent per stuk een 100-tal 'architectonische blauwdoordrukken' van zijn tekeningen kon laten maken bij de Amsterdamse kantoorboekhandel J.P. Bladergroen.³⁴⁸ Handelaren konden nu blauwdrukken vergezeld van een prijslijst toegezonden krijgen bij wijze van prijscourant. Voorwaarde voor het verkrijgen daarvan was dat de handelaar serieuze interesse toonde en over goede afzetmogelijkheden beschikte; hij of zij moest bovendien minimaal voor een bedrag van f 50,- aan goederen afnemen. De blauwdruk kon gebruikt worden voor de plaatsing van nabestellingen en de handelaar kon daarmee aantonen officieel 'dealer' van Brouwers aarden vaatwerk te zijn.³⁴⁹ In het Brouwerarchief in het Drents Museum in Assen is nog een voorbeeld van zo'n blauwdruk bewaard gebleven. Door de bestudering van de kopieboeken kon de precieze functie ervan worden ontrafeld (afb. 55).³⁵⁰

55. Blauwdruk met modellen, voorzien van modelnummer en afmetingen. Collectie DMA, inv. nr. E2010_0070.

³⁴⁷ Brief W.C. Brouwer aan dhr. C.F. Hazenberg, Leiden, 30 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁸ Brief W.C. Brouwer aan J.P. Bladergroen, Amsterdam, 10 mei 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁴⁹ Brief W.C. Brouwer aan Meijer en Schaafsma, Leeuwarden, 7 november 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁰ Deze blauwdruk, collectie DMA, waarvan de precieze functie tot nu toe onduidelijk was, is ongetwijfeld voor dit doel vervaardigd.

Vanaf april 1902 liet Brouwer voor het eerst aardewerk fotograferen ten behoeve van afbeeldingen in tijdschriften zoals *The Studio* en *Onze Kunst*.³⁵¹ Slechts enkele geselecteerde stukken kwamen hiervoor in aanmerking en hij bestelde daarvan maar een paar afdrukken.³⁵² De foto's waren bedoeld voor reproductiedoeleinden, maar ook om in winkels aan klanten te kunnen tonen.³⁵³ Later begreep Brouwer dat hij de oplage moest verhogen, omdat hij voor handel met het buitenland afbeeldingen moest kunnen tonen van de meest courante stukken uit zijn aanbod, dat medio 1903 uit ruim 200 nummers bestond.³⁵⁴ Grote klanten kregen vanaf 1905 een album met een tiental foto's (13 x 18 cm.) toegezonden, waarop in totaal circa 87 nummers stonden afgebeeld.³⁵⁵ Brouwer wilde geen geïllustreerde prijscourant laten drukken, maar in plaats daarvan blijven werken met losse foto's. Een belangrijke reden voor deze terughoudendheid was zijn angst dat zijn modellen en decoraties door de verspreiding van prijscouranten nog eenvoudiger konden worden nageemaakt: '[...] Wij ontvingen uw briefkaart [...] en deed 't ons genoeg dat de foto's zoo naar genoeg waren. 't Zal ons hoogst aangenaam zijn, U a.s. Vrijdag 3 Februari ten onzent te treffen. U wilt ons het genoeg wel doen, met eventueelen concurrenten niet over ons foto boekje te spreken?'.³⁵⁶ Uit bezorgdheid dat een fotoboekje in de verkeerde handen terecht zou kunnen komen, vroeg Brouwer de geadresseerden om hem een ontvangstbevestiging te zenden.³⁵⁷ Wanneer een bepaald afgebeeld nummer uit productie werd genomen ontvingen klanten een bericht.³⁵⁸

Het laten maken van foto's en/of clichés ter illustratie van artikelen in kranten en tijdschriften was een zaak van aanmerkelijk belang, omdat het publiek door de visuele ondersteuning directer werd aangesproken. Dankzij de foto's kon een uitgebreid artikel over zijn fabriek in weekblad *De Groene Amsterdammer* van 26 oktober 1902, van meerdere afbeeldingen worden voorzien.³⁵⁹ Het leidde tot een plotselinge stroom aan bestellingen: '[...] Wat zegt U wel van de Groene Amsterdammer? Zoiets helpt. Ik bemerk het in de zaken. Goddank! [...]'.³⁶⁰ Het niet te overschatten commerciële effect van geïllustreerde artikelen in kranten en tijdschriften zal in de hoofdstukken 5 en 6 nog uitgebreid ter sprake komen.

³⁵¹ Brief W.C. Brouwer aan A. Salm GBzn., Amsterdam, ongedateerd, ca. 20 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁵² Briefkaart W.C. Brouwer aan mej. Pino, Den Haag, 9 juni 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁵³ Briefkaart W.C. Brouwer aan fotografisch atelier Bouwmeester, Leiden, 11 juni 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁴ Briefkaart W.C. Brouwer aan J. Eckart, Hilversum, ongedateerd, ca. 3 juni 1903 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁵ Briefkaart W.C. Brouwer aan 't Woonhuis, Breda, 26 juni 1905 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁶ Briefkaart W.C. Brouwer aan 't Woonhuis, Breda, 27 januari 1905 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁷ Briefkaart W.C. Brouwer aan W. Reinders & Co., Utrecht, 3 februari 1905 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁸ Brief W.C. Brouwer aan Waldkötter, Djokjakarta, 25 januari 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁵⁹ Zie: bijlage 1.

³⁶⁰ Brief W.C. Brouwer aan Joh. de Meester, Rotterdam, 29 augustus 1902 (Brouwerarchief RKD).

Jong Hollands Huis, Breda

Dat Willem Brouwer ook na 1901 nog ambities koesterde op andere terreinen van de toegepaste kunst, was tot nu toe onbekend. De aanleiding tot uitvoering van deze ideeën vormde het contact dat hij begin mei 1902 kreeg met de Bredase (sier)kunstenaar Bart Klunne (1875-1924).

Onder naam Jong Hollands Huis richtte Klunne samen met architect Johannes van Dongen (1866-1934) een verkoop- en expositielokaal voor moderne kunstnijverheid in Breda op. Het doel van de onderneming sloot aan bij wat vergelijkbare firma's als 't Binnenhuis in Amsterdam en Binnenhuis 'Die Haghe' te Den Haag voor ogen stond: het ontwerpen en uitvoeren van meubels en sierkunst volgens de principes van de constructieve richting, en daarnaast het verkopen van gelijksoortige objecten van de hand van andere kunstnijveraars.³⁶¹ Klunne verzocht Brouwer om voor deze nieuwe firma de cliché's voor gebruiks- en gelegenheidsgrafiek, waaronder brievenhoofden, sluitstempels, reclamekaartjes en dergelijke, te ontwerpen en in hout te snijden.³⁶²

Klunne en Van Dongen waren in 1900 ook betrokken bij de oprichting van de Bredasche Kunstkring. Zij streefden naar een verbetering van het kunstklimaat waarbij aanvankelijk de florale Art Nouveau de belangrijkste inspiratiebron was. Ze raakten echter in toenemende mate geïnspireerd door het werk van H.P. Berlage en 't Binnenhuis.³⁶³ Onder de oprichters van Jong Hollands Huis bevond zich ook J.H. Frantzman, met wie Brouwer eerder contact had gehad door haar functie van secretaris van de Bredasche Kunstkring, die onder voorzitterschap stond van Is. P. de Vooys (1875-1955) en waarvan Klunne de penningmeester was.³⁶⁴ Voor de Kunstkring had Brouwer, kort nadat zijn fabriek was afgebrand, met uiterste inspanning nog een kist aardewerk weten samen te stellen.³⁶⁵ Brouwer had toen via Frantzman vernomen dat er vergesvorderde plannen waren om in Breda een verkoopinrichting voor moderne kunstnijverheid op te zetten.³⁶⁶

Op 30 augustus 1902 opende Jong Hollands Huis aan Markt 13 in Breda haar deuren. Er werden inderdaad producten naar ontwerpen van Klunne en Van Dongen verkocht, maar in hoofdzaak fungeerde de winkel als verkoopfiliaal van 't Binnenhuis, Binnenhuis "Die Haghe" en

³⁶¹ Is. P. de Vooys, 'Jong Hollandsch Huis te Breda', in: *Onze Kunst* 2 (1903), nr. 9, pp. 75-76.

³⁶² Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 10 mei 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁶³ R. Dirven en P. van der Pol, 'Bart Klunne (1875-1924) Kunstenaar tussen idealen en zakelijke realiteit', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 49 (1996), p. 11.

³⁶⁴ Zie: H. Muntjewerff, 'Tussen Kapitaal en Arbeid, momenten uit het leven van Isaäc Pieter de Vooys (1875-1955)', in: *Jaarboek Oranjeboom* 50 (1997), pp. 174-218.

³⁶⁵ Brief W.C. Brouwer aan mej. J.H. Frantzman, Breda, 24 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁶⁶ Brief W.C. Brouwer aan mej. J.H. Frantzman, Breda, 30 april 1902 (Brouwerarchief RKD).

Onder den St. Maarten (Zaltbommel en Haarlem).³⁶⁷ Het idee voor het Jong Hollands Huis kwam voort uit de onder sympathisanten breed gevoelde noodzaak, om de verspreiding van het werk van de nieuwe generatie jonge sierkunstenaars ook buiten de randstad te bevorderen. Het effect van de vaak te kort durende en door te weinig mensen bezochte kunstnijverheidstentoonstellingen was voor dit doel kennelijk te mager. In de reguliere winkels, warenhuizen en meubelzaken, liepen de sobere en ingetogen vormen van de nieuwe kunstnijverheidsproducten grote kans om te worden overschreeuwd door de eindeloze variëteit aan pompeuze overdaad en lelijkheid in het aanbod van fabrieksmatig vervaardigd glaswerk en keramiek.³⁶⁸

De wederopbouw van Brouwers afgebrande fabriek was op het moment dat Klunne contact met hem zocht in volle gang. Dit bood Brouwer de gelegenheid om aan andere dingen te werken en kon hij ingaan op Klunne's verzoek om uitvoering van het grafisch ontwerp. Bart Klunne had ook belangstelling voor wat Brouwer in het verleden aan houtsneden had gemaakt. Uiteindelijk encadreerde Brouwer al zijn houtsneden in één grote lijst, die vervolgens in één der toonzalen van Jong Hollands Huis werd opgehangen, in combinatie met de nieuw vervaardigde houtsneden voor het grafisch ontwerp.³⁶⁹

Atelier Vredelust

De correspondentie in de kopieboeken tussen Klunne en Brouwer inzake Jong Hollands Huis, verschaft ons een uniek inzicht in hoe Brouwer zijn vaardigheden op verschillende terreinen van kunstnijverheid nieuw leven inblies. Onder de noemer Atelier Vredelust ging hij zich namelijk ook richten op de verkoop van koperen voorwerpen en grafiek. Het is goed mogelijk dat hij zocht naar extra inkomsten omdat onzeker was hoe zijn fabriek zich van de brand, en de daardoor fors toegenomen schuldenlast, zou herstellen. Brouwer informeerde Klunne dat Atelier Vredelust, naast de afdelingen aardewerk en grafiek, ook beschikte over een afdeling koperwerk met een volledig nieuwe collectie eigen ontwerpen. Het assortiment bevatte onder andere ontwerpen voor lampen die geschikt konden worden gemaakt voor zowel gas, petroleum als elektrisch licht.

Met het geld dat Brouwer bij zijn huwelijk cadeau had gekregen, liet hij een door hem ontworpen petroleumlamp in koper uitvoeren door een metaalbewerker.³⁷⁰ Na de petroleumlamp,

³⁶⁷ Dirven en Van der Pol 1996, pp. 10-11.

³⁶⁸ Is. P. de Vooys, 'Jong Hollandsch Huis te Breda', in: *Onze Kunst* 2 (1903) nr. 9, pp. 73-86.

³⁶⁹ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 17 juni 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁷⁰ Autobiografie W.C. Brouwer, versie RKD, p. 9.

die hij voor eigen gebruik in de woonkamer had opgehangen, liet hij op een zeker moment ook een gaslamp naar eigen ontwerp uitvoeren. Deze was gemaakt voor boven de schrijftafel in de wachtsalon van bloemist en dahliakweker Johannes Gerardus Ballego (1866-1950), die een kwekerij had aan de Witte Singel nr. 22 (afb. 56).³⁷¹ Ballego was Brouwers zwager die in 1892 was getrouwd met zijn oudste zuster Cornelia Maria (1872-1941).³⁷²

56. Kwekerij 'Bloemhove' van J.G. Ballego (staand in het midden) aan de Witte Singel te Leiden, ca. 1900. Collectie en foto EL&O, sign. nr. PV_MFO20090057.

Brouwer wees Klunne erop dat Atelier Vredelust tevens als tussenpersoon optrad voor een fabriek voor koperwerken, alwaar gotische kaarsenkronen en wandlusters werden vervaardigd. Van de kaarslampen zond hij van ieder model één exemplaar naar Jong Hollands Huis, en van zijn eigen ontwerpen liet Brouwer foto's vervaardigen. De gaslamp voor Ballego was een minimalistisch ontwerp waarbij de haak, in de vorm van een omgekeerd vraagteken, tegelijkertijd fungeerde als aanvoerbuis voor het gas. De brander bevond zich direct aan het uiteinde van de boog, waaraan ook

³⁷¹ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 26 mei 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁷² Ballego kocht in 1891 de moestuin van de buitenplaats Groenhoven, welke gelegen was tussen Witte Singel en Rijn en Schiekade. Hier vestigde hij de 'Kunst- en Handelskweekerij Bloemhove', die zich specialiseerde in het kweken van Dahlia's.

de ring voor de glazen ballon bevestigd was: '[...] Zooeven ontving ik de foto's van de twee lampen. De gaslamp spreekt voor zichzelf genoeg. Alleen kan ik nog meededeelen dat hij geheel en al van geel koper is. De hoofdlijn is de meest natuurlijke gas aanvoerder. 2 hooivorkjes houden een ring vast waarop den ballon rust, geheel en al los van het geheel, hangt dus vibrerend als een vlindertje, de ballon. De heer J.G. Ballego was er zeer mee tevreden en gaf mij volgaarne verlof hem te fotografeeren „Hij voldoet in alle opzichten” waren zijn woorden. [...]’.³⁷³

Het liefst had Bart Klunne beide lampen in zijn verkooplokaal gehad, maar dat was onmogelijk. Van beide nog een exemplaar laten uitvoeren was ook geen optie omdat Brouwer daar niet de middelen voor had, zeker met het oog op de aanstaande geboorte van zijn oudste zoon Klaas (1902-1952): '[...] Maar voor eigen risico twee van elk te laten vervaardigen, dat kan de bruin niet trekken (onder ons blijft dit en daar heeft J.H.H. niets mee te maken) evenmin die aschbakjes. Je begrijpt, in ons beginhuishoudentje komt zoo enorm veel voor - en vooral nu er eerdaags een nieuw wereldburger zal geboren worden - dat het mij onmogelijk is deze dingen vooraf te maken. Indien jelui van mijn koperwerk iets bestelt, dan zou ik van de verdienste + wat uit mijn zak erbij wel wat willen maken, maar zoo zonder eenigen waarborg, neem mij niet kwalijk maar dat lap ik hem niet. [...] Wel kan ik zoo doen, ik zal je een paar tekeningen verzenden van aschbakjes en meer kleingoed. [...]’.³⁷⁴

In Augustus 1902 stuurde Brouwer de ontwerptekeningen van in koper gedreven pennenbakjes en asbakjes naar Jong Hollands Huis, waarvan twee asbakjes waren gerealiseerd. Het drijf- en klinkwerk werd niet uitbesteed maar was door Brouwer zelf gedaan (afb. 57-58): '[...] In verband met uw laatste schrijven zend ik u hierbij eenige teekeningen van gedreven koperwerk: 3 spelden of aschbakjes en een pennenbak. Het zijn geen effect dingen maar stille vrome voorwerpen en het heeft mij heel wat werken gekost eer de vormen naar zin slaagden. Ik meen echter nu zoo pedant te mogen zijn deze als nawerkbare tekeningen te durven neerleggen, en lever u tevens het bewijs doordat ik er één van heb “In Koperwerk” gezonden, gelijk met de zending aardewerk. Het oppoetsen kunt u zeker wel iemand laten doen. Daar ontbrak mij den tijd toe. [...]’.³⁷⁵

³⁷³ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 22 juni 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁷⁴ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 2 juli 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁷⁵ Brief W.C. Brouwer aan Jong Hollands Huis, Breda, 12 augustus 1902 (Brouwerarchief RKD).

57. W.C. Brouwer, pennenbakje. Uit brief aan Jong Hollands Huis, 12 augustus 1902, kopieboek 1.

58. W.C. Brouwer, ontwerp koperen schaaltes. Uit brief aan Jong Hollands Huis, 12 augustus 1902, kopieboek 1.

Brouwer waarschuwde Klunne dat de gotische kandelaars en wandlusters die hij kon leveren qua vormgeving niet modern waren, hetgeen de clientèle mogelijk zou kunnen afschrikken. Klanten van ateliers voor moderne kunstnijverheid waren blijkbaar alleen geïnteresseerd in het allernieuwste en hadden weinig oog voor goede vormgeving uit vroeger tijden: '[...] Wat betreft de andere werken van koper die ik u zond, zou iemand kunnen zeggen, maar dat is niet modern. Hij zou eenzijdig gelijk hebben. In een gesprek met Berlage had ik het laatst erover. Hij bejammerde het zoo, dat men zoo absoluut alles in een moderne kamer weerde, wat niet "van vandaag" was. Waarom geen mooi oud

bakje Chineesch porselein of wat oudhollandsch koper? Dingen die goed zijn passen bij elkaar en als iets het hoge standpunt bereikt heeft van „Kunst”, kan het best iets van een andere tijd naast zich dulden, zonder dat één van beiden er onder lijdt. Kunst laat zich niet afronden in tijdvakken, dit doen de menschen. Dat is juist de fout van het anachronistische kunstnijverheid gestudeer met dito leerboeken. En daarom vermag ik het u koperwerk te zenden, dat in mijn huis waar ik zoveel mogelijk „van vandaag” heb, goed staat’.³⁷⁶

Toen de productie in zijn fabriek eind juli 1902 weer kon worden hervat, leverde Brouwer ook aardewerk aan Jong Hollands Huis (afb. 59). Men wenste van alle nummers uit het assortiment schetsen te ontvangen, maar Brouwer achtte het verstandiger om van alles één exemplaar van aardewerk te zenden. Daarmee hadden de klanten een overzicht van het complete aanbod en konden aan de hand van tastbare voorbeelden een bestelling plaatsen. Zo kreeg Brouwer een idee wat wel en geen verkoopbaar product was voor Jong Hollands Huis, zodat hij hun afnemers gerichter kon bedienen.³⁷⁷

59. Toonzaal Jong Hollands Huis, Breda, met op piëdestal en daarachter Brouwers aardewerk. Uit *Onze Kunst* 2 (1903) nr. 9, p. 77.

³⁷⁶ Brief W.C. Brouwer aan Jong Hollands Huis, 12 augustus 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁷⁷ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 16 september 1902 (Brouwerarchief RKD).

In de loop van 1903 vroeg hij de grafiek en de koperwerken, waaronder houtsneden en een niet verkochte asbak, terug. De verkoop wilde in Breda klaarblijkelijk niet vlotten, mogelijk was het publiek inderdaad voornamelijk geïnteresseerd in hedendaagse vormgeving, en onvoldoende geneigd om aan de hand van ontwerptekeningen bestellingen te plaatsen.³⁷⁸ Uiteindelijk stopte ook de levering van aardewerk aan Jong Hollands Huis. Het bedrijf had binnen enkele jaren al grote moeite om aan zijn financiële verplichtingen te voldoen en leek zich zakelijk gezien niet meer te kunnen handhaven.³⁷⁹ In de jaren daarna komt er in de kopieboeken geen melding meer voor van de productie of verkoop van koperen voorwerpen en grafiek. Met het verdwijnen van Jong Hollands Huis lijken de ambities van Brouwer in deze takken van de kunstnijverheid tot een definitief einde te zijn gekomen.

Weef- en vlechtwerk

In zijn contact met Jong Hollands Huis had Brouwer Klunne ook geattendeerd op het weefwerk van Marie van der Weijde (1866-?) en Wilhelmina Johanna van der Maarel (1874-?).³⁸⁰ Beide vrouwen, die als weefsters aan 't Binnenhuis waren verbonden, waren goede vriendinnen van zijn echtgenote.³⁸¹ Zij hadden hem voor zijn lezing bij Architectura et Amicitia in 1899 geholpen met het prijzen van de voorwerpen.³⁸² Brouwers oprechte interesse toont aan dat hij door vrouwen vervaardigde sierkunst als gelijkwaardig beschouwde en dat hij het waardeerde als een wezenlijk onderdeel van de kunstindustrie dat voor herleving van het ambacht in aanmerking kwam.³⁸³ Dit sloot naadloos aan bij de opvattingen van de Arts and Crafts movement, die binnen een brede visie huisvlijt, volkskunst en gecultiveerd kunsth Handwerk als gelijkwaardige onderdelen zag.³⁸⁴

In Brouwers' familie hield zijn oudste zus Adriana zich ook bezig met een kunstambacht. Zij was in 1893 getrouwd met J.A. Loebèr. Bij een bezoek aan zijn zus in hun atelier aan het Rapenburg 27 trof hij haar aan tijdens het vervaardigen van een ceintuur in een techniek die gebaseerd was op Indisch weefwerk.³⁸⁵ Loebèr had dergelijke technieken uitvoerig bestudeerd en beschreven in zijn in

³⁷⁸ Briefkaart W.C. Brouwer aan Jong Hollands Huis, 3 juli 1903 (Brouwerarchief RKD).

³⁷⁹ Precieze informatie hierover is moeilijk te vinden omdat het bedrijf niet bij de Kamer van Koophandel ingeschreven stond.

³⁸⁰ Brief W.C. Brouwer aan Bart Klunne, Breda, 11 juni 1902 (Brouwerarchief RKD).

³⁸¹ Autobiografie W.C. Brouwer, versie SSK rond 1900, Drents Museum Assen, p. 13.

³⁸² Autobiografie W.C. Brouwer, versie RKD, p. 12.

³⁸³ Brief W.C. Brouwer aan N. Fokker, Groningen, 11 juni 1903 (Brouwerarchief RKD).

³⁸⁴ M.H. Groot, *Vrouwen in de Vormgeving 1880-1940*, Rotterdam 2007, p. 42.

³⁸⁵ Brief W.C. Brouwer aan N. Fokker, 11 juni 1903 (Brouwerarchief RKD).

1903 verschenen boekje *Het Indische vlechtwerk voor de Export*. Zowel in de primitief als ontwikkeld beschouwde culturen werd het vlechten en weven in essentie beschouwd als het werk van vrouwen. Loebèr schakelde voor de uitvoering van voorbeelden voor zijn publicaties op dit terrein, vrouwen uit zijn omgeving in. Interessant is dat de vormgeving van de patronen die in de Indische archipel werden toegepast, vaak nauwelijks verschilden van die van de westerse volkskunst.³⁸⁶

Het weefwerk kon voor allerlei doeleinden en in alle mogelijke kleurencombinaties worden gemaakt. Adriana had ceinturen vervaardigd in de kleurencombinatie geel-zwart: '[...] De ceintuur in de kleuren geel en zwart doet b.v. alleraardigst op de zoogenaamde kieljurken voor kleine jongens. [...] Verder worden ze gebruikt als embrasses, [...] Ik gebruikte er dezer dagen een ter garneering van boord en manchetten, wat uitstekend doet. Ter garneering van japonnen lijkt 't mij heel mooi daar het én in alle breedten én in alle kleuren gemaakt kan worden en 't is sterk genoeg om voor meer dan een japon dienst te doen. Verder als afmakende randen aan kragen en kleedjes, gordijntjes, als leuningstoel banden (voor de armen) enz. enz.', aldus een toelichting van Margaretha Brouwer op het werk van Adriana in een brief van Willem Brouwer aan Nelly Fokker.³⁸⁷ Brouwer bracht het weefwerk voor zover bekend alleen bij de kunsthandel van Nelly Fokker in Groningen onder de aandacht.³⁸⁸ Wellicht omdat zij al vrouwenhandwerk in haar assortiment had opgenomen en het onder de aandacht van de juiste doelgroep kon brengen.³⁸⁹

Indisch weefwerk was wel in het assortiment van 't Binnenhuis opgenomen onder de naam van J.A. Loebèr jr. De inspanningen van Adriana bij de uitvoering van Loebèrs weefwerk of werken die ze mogelijk zelf had ontworpen, werden daarbij niet genoemd. Het werk van Brouwers zus Adriana, J.A. Loebèr, Marie van der Weijde en Wilhelmina van der Maarel, had Margaretha Brouwer zonder twijfel geïnspireerd bij haar ambachtelijke vlechtwerken.³⁹⁰ Tot nu toe was het niet bekend dat ook Brouwers vrouw Margaretha zich al vóór hun huwelijk bezighield met het beoefenen van een

³⁸⁶ Groot 2007, pp. 234-235.

³⁸⁷ M. Breedts Bruyn in brief W.C. Brouwer aan N. Fokker, Groningen, 11 juni 1903, op. cit. (Brouwerarchief RKD).

³⁸⁸ Nelly (Petronella Carolina) Fokker (1871-1915) had tussen ca. 1898 en 1905 een kunsthandel in de Pelsterstraat (later Heerestraat) in Groningen. Marjan Groot noemt haar Mina Fokker (1878-1909) in haar dissertatie *Vrouwen in de Vormgeving* (zie p. 479, noot 149). Mina is echter Abramina Petronella Fokker (1878-1904), de zus van Nelly, van wie meerdere bronnen, waaronder <https://www.genealogieonline.nl>, melden dat zij in 1904 overleed.

³⁸⁹ Fokker vervaardigde en verkocht zelf ook kunstnaaldwerk en legde zich hier na 1903 volledig op toe. (Zie: afb. 157).

³⁹⁰ Van der Maarel en Van der Weijde noemde Brouwer 'studiegenoten' (van Margaretha) (zie: noot 340). Beide vrouwen volgden midden jaren '90 naaldwerkonderwijs aan de Amsterdamse Rijksschool voor Kunstnijverheid, wat er mogelijk op duidt dat Margaretha deze opleiding ook volgde. Zie: Groot 2007, p. 507 en p. 545.

kunstambacht. Zij vervaardigde biezen vlechtwerk, waarmee een grote variëteit aan voorwerpen kon worden gemaakt. Brouwer zond een gevlochten prullenmand aan de directie van 't Binnenhuis in Amsterdam en schreef dat hij het vlechtwerk op advies van Berlage onder hun aandacht wilde brengen.³⁹¹ Hij reageerde daarmee op een oproep van 't Binnenhuis aan vrouwelijke sierkunstenaars in het begin van 1901, om hun werken ter beoordeling aan te bieden voor verkoop in de toonzalen.³⁹²

Voor eigen gebruik had Margaretha al een aantal voorwerpen gemaakt: '[...] Ongeveer een jaar geleden besprak ik met de Weled. Hr. Berlage in den tuin de vlechtkunst van mijn vrouwtje. De heer Berlage zei toen o.a. stuur maar in. [...] 't is een prullenmandje waarvan ik veronderstel dat 't niet misplaatst zal zijn in 't Binnenhuis. 't Is handwerk van 't begin tot 't eind daar 't uit gewone biezen vervaardigd is. [...] ook wilde ik u attent maken dat zij allerlei mandjes maakt als stofzak en luiermantjes, tafelmantjes, schuierzakken, krantenhangers, cache- pots, [...] en sigarebekers en nog veel meer, die dan op bestelling geleverd kunnen worden [...]'.³⁹³ Onbekend is of het vlechtwerk in het assortiment van 't Binnenhuis opgenomen is geweest. De dagelijkse beslommingen op Vredelust en de geboorte van zoon Klaas, op 13 augustus 1902, zullen er toe hebben bijgedragen dat Margaretha haar activiteiten op dit terrein heeft moeten beperken. Als onderdeel van het assortiment van Atelier Vredelust werden haar vlechtwerken niet meer genoemd.

Vrouwelijke sierkunstenaars richtten zich rond 1900 voor een belangrijk deel op werken met textiel. Hiervan zijn door de vergankelijkheid van het materiaal en de gebruiksfunctie van veel van deze voorwerpen maar weinig fysieke voorbeelden bewaard gebleven. Wat in dergelijke gevallen rest zijn de schriftelijke registraties van uitgevoerde voorwerpen.³⁹⁴ Zo kon dankzij Brouwers kopieboeken het bestaan van weefwerk van Adriana en biezenvlechtwerk van Margaretha aan de vergetelheid worden ontrukkt.

³⁹¹ Brief W.C. Brouwer aan Jac. van den Bosch, ongedateerd, ca. 1901 (Brouwerarchief RKD).

³⁹² Groot 2007, p. 76.

³⁹³ W.C. Brouwer aan J. van den Bosch, ongedateerd, 1901, op. cit. (Brouwerarchief RKD).

³⁹⁴ Zie: Groot 2007.